

Planmæssig drift på fæstegods i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790-1840

AF ARNE HENTZE

Indledning

Dyrkningsfællesskabets ophævelse havde til formål at skabe muligheder for rationel udnyttelse af landbrugsjorden. 1758 begyndte rækken af udskiftningsforordninger, og med den udskiftning, som i de følgende årtier fandt sted mellem lodsejere og landsbyer, indførtes koppelbrug flere steder i de herved forenklede fællesskaber. Men set med eftertidens øjne var disse driftsforbedringer overgangsformer. Først med den fuldstændige udskiftning af mand fra mand og den dertil knyttede udflytning blev indførelsen af planmæssig drift på bøndergodset for alvor aktuel. Endnu 1792 var formodentlig kun $\frac{1}{10}$ af bøndergodset helt udskiftet, men efter forordningerne 1787 og 1792 tog udskiftningen fart, og allerede 1807 var $\frac{3}{4}$ af bøndergodset på øerne udskiftet. 1830 lå kun ca. 1 % af landets bøndergods endnu i fællesskab¹.

Planmæssig drift er et begreb, som ofte mødes i tidens landbrugslitteratur og arkivalier vedr. landbrugsforhold. Dets betydning er dér altid: inddeling af en jordlod i et vist antal marker eller skifter, som dyrkes (besås, udlægges til hvile, brakkes) i en fast rotation, hvis åremål svarer til skifternes antal. At behandle dyrkningssystemerne løsrevet fra de driftsforbedringer, datiden iøvrigt diskuterede, er naturligvis problematisk, da det giver et ufuldstændigt billede af denne landbrugstekniske pionértid. Opdyrkning af nyt land, rydning af sten og krat på gamle marker, afvanding, hegning, indførelse af nye redskaber, bedre gødningsbehandling, større kreaturhold etc. er snævert forbundet med indførelsen af planmæssig drift dels som forudsætninger for dens gennemførlighed, dels som mål for dens gennemførelse. Der bliver imidlertid ikke her tale om at gå i detaljer med alle disse hver for sig omfangsrige emner. For den begrænsning, dette medfører, findes også en vis støtte i datidens landbrugsteori, hvor sædskiftet placeres centralt:

»Sædfølgen ansees som det sikreste Bevis paa et velindrettet Agerbrug – som den vigtigste Afdeling, der er bleven omhandlet af nyere Landvæsens Skribenter, og det Punkt, hvorover de have udbredt meest Lys – som istand til betydelig at forøge Jordens Produktion – som det, der udgjør hvad man kan kal-

1 DLH I, s. 174. – Skrubbeltrang: Den da. Bonde, s. 61. – Frd. af 8/6 1787 gav bl.a. godsejerne ret til at udflytte gårdene på trods af bøndernes ønsker og til at kræve bøndernes hjælp ved arbejdet, og frd. af 15/6 1792 tillod dem at pålignе bønderne forrentningen (4 %) af udskiftningsomkostningerne.

de Landbrugets Siæl eller Væsen – kort sagt, som almindelig Forbedrings sande Grundvold – rigtig forstaaet, det sandsynligste Middel til at fremme Agerdyrkningen og Landets Tarv«².

Hovedvægten er lagt på at undersøge nogle sjællandske godsers fæstebreve for at se, om godsejerne foreskrev fæsterne en bestemt drift. Om de retsgyldigt kunne gøre det, var i samtiden genstand for en større landbrugspolitisk debat. Dens problemstilling, så vidt den angik indførelse af planmæssig drift, kan formuleres således: I hvilket omfang hjemlede den eksisterende fæstelovgivning godsejeren ret til at foreskrive en bestemt driftsplan, måske under straf af fæstes forbrydelse? Var ny lovgivning herom nødvendig, og hvilke interesser burde man i så fald primært tilgodese, godsejernes ønske om større sikkerhed for deres indtægter eller fæsternes krav på handlefrihed i den særlige konflikt mellem selvstændighed og afhængighed, de som borgere var stillet i?

Holbæk, Sorø og Præstø amter var de mest »landprægede« sjællandske amter, dvs. agerdyrkningen var ikke påvirket af stor daglig afsætning til København. De var også de mest fæsteprægede amter, hvor livsfæsternes antal og hartkorn endnu ved periodens slutning var større end arvefæsternes og selvejeres³.

Trevangsbruget

Da trevangsbruget endnu 1791 var den almindeligste dyrkningsform i de tre omhandlede amter⁴, og det er på denne baggrund, man må se kobbeldbrugets forbedringer, skal i korthed opridses nogle af dets hovedtræk, som de er skildret i almindelige fremstillinger, og som nogle af datidens landbrugsskribenter så dem.

Grundprincippet var en opdeling af bymarken i tre vange, hvoraf to årlig besæedes (bygvang og rugvang), og en lå til hvile og græsning. Vangene var inddelt i åse (10–30 i hver), hvis antal, størrelse, beliggenhed og bonitet formentlig var bestemt af bymarkens udvidelse i tidens løb. I åsene havde hver gård i byen almindeligvis en eller flere agre⁵.

I sjældnere tilfælde kunne bymarken være delt i 4 eller 5 vange, således at der toges henholdsvis 3 eller 4 afgrøder, inden vangen udlagdes til hvile⁶. Også tovangsbrug kunne forekomme, men næppe mange steder i Holbæk, Sorø og Præstø amter⁷.

Man må imidlertid formode, at disse ydre rammer kun tilnærmelsesvis var

2 Sinclair II, s. 176. Jf. Oecon. Ann. X, s. 51 ff. og XI, s. 209.

3 Amtsbeskr. Præstø, s. 11 f., Amtsbeskr. Sorø, s. 3 og Bergsøe IV, s. 840.

4 Rtk. 2485.111–13. Hoveriefetterretninger.

5 DLH I, s. 96 f.

6 Rtk. 2485.111. Bl.a. i Kanderød by u. Gunderup hgd. og Bringstrup u. Mørup. – Rtk. 2485.22. Indberetn. fra lensbesiddere. (Flere byer u. baroniet Løvenborg).

7 Rtk. 2485.111–13. Dog konstateret på Iselingen gods.

udtryk for en regelmæssig brug af jorden. Det var ikke alle åse i en vang, eller agre i en ås, der fulgte den treårige rotation, enten det så skyldtes mangel på gødning, hvad vel oftest var tilfældet, eller på udsæd. I Kirke Stillinge bys »Enemarksvang« var der f.eks. ved slutningen af 17. årh. 32 åse. Af disse dyrkedes 15 med to års sæd og et års hvile, altså i regulært trevangsbrug; men tre af de øvrige åse tilsåedes kun hvert 6. år, to hvert 9., seks hvert 12. og resten hvert 15., 18. eller 30. år⁸. Af 278 gårde under Bistrup gods blev o. 1682 kun 5 drevet helt strengt i en treårig rotation. Kun lidt over 62 % af landsbyen Himmelevs samlede tilliggende kunne udholde dette hurtige sædskifte, 36 % behøvede længere hvile, mens 2 % var for ringe til at bære afgrøde. Himmelev lå i en frugtbar egn; i magre egne må endnu større strækninger have ligget hen uden sædafgrøder⁹. Udmarksjorderne fik i reglen aldrig gødning, »Jorden dreves med Havre, indtil den kun var fingerhøi, og gav to til tre Fold«, mens til gengæld de jorder, der lå lige omkring gården, hvor adgangen til gødning var let, kunne dyrkes år efter år uden hvile i alsædbrug¹⁰.

I den diskussion om agerbrugets forbedring, som begyndte i sidste halvdel af 18. årh., og som fra 1790'erne til o. 1830 med særlig iver behandlede driftsmåden, var der almindelig enighed om, at vangbruget var den dårligst tænkelige driftsmåde. Det havde været det rigtige system »i agerbrugets barn-dom«, da der var overdrevsgræsning nok, men hvor befolkningstilvæksten krævede mest mulig jord dyrket, var systemet forældet¹¹. Et års hvile var ikke nok til at kompensere for 2 års dyrkning, med mindre man tilstrækkeligt kunne gøde den mark, som indtoges til drift. Og kun de færreste byer havde så meget eng til høavl, at de kunne holde det fornødne antal kreaturer. C. Olufsen hævdede, at agerjorden almindeligvis kun gødedes hver anden gang den optoges til sæd, altså hvert 6. år, »ofte kun hvert 9. Aar, og endda ikke altid fuldt«¹². Hvad der ikke gødedes af rug- og bygmarken, besåedes i reglen med havre.

Den mark, der blev lagt til hvile, var udpint og lignede »en bar Fælled uden Græs, men gav des mere Tidsler og Ukrud«. Dyrene måtte som oftest græsse på overdrevet til henad jul, hvor de spildte den kostbare gødning; og tidligt om foråret, når hø og halm var sluppet op, sendtes de atter ud for at nedtrampe og fortære den spæde vækst på græsmarken¹³. »Dette Markbrug har frem for alle andre det Slette«, skrev Olufsen, »at naar det først begynder at forværes, synker det dybere og dybere . . . Da det erholder Gjødskes fornemmelig af Halmen og dennes Mængde tager af med den formindskede Gjødskes,

8 Erling Petersen, s. 32. – Jf. Krarup, s. 35. – DLH I, s. 99.

9 Linvald, s. 93 f. Jf. Henrik Pedersen, s. 122 ff.

10 Begtrup II, s. 123. – Erling Petersen, s. 32. – F. Skrubbeltrangs universitetsøvelser, efterår 1965.

11 Oecon. Ann. IV, s. 277, Olufsens note.

12 Oecon. Ann. XI, s. 143 ff.

13 Begtrup II, s. 77 f – Bol og By 3, s. 35 ff. – Peter Jensen, s. 204 f.

og en mindre Mængde Halm yder ogsaa mindre Mængde Gjødske, saa falder dette Markbrug stedse dybere og dybere, naar det først er begyndt at falde«¹⁴.

De nye driftsformer

Den driftsform, som landbrugsreformatorer fra midten af 18. årh. så hen til som mønstret, var det holstenske *kobbelbrug*. Dette driftssystem var udviklet af det gamle græsmarksbrug, som i periodens begyndelse stadig var udbredt i Jylland, og det havde skabt en bedre balance mellem landbrugets to grene agerbrug og kvægavl, af stor betydning for den holstenske mejeridrift¹⁵.

Det var en grundregel i dette system, at mest mulig jord inddroges i den regelmæssige rotation; men at samtidig mindst halvdelen af markerne til stadighed lå udyrket hen til hvile og græsning. Af stor vigtighed var desuden hver marks indhegning (kobbel = indhegning) da de alle mindst to gange i rotationen kom til at ligge med afgrøder op til en græsmark. Hegnene var i Holsten almindeligvis »levende«: en grøft på hvis vold var sat en hæk; denne kappedes, når marken indtoges til sæddyrkning, og var atter groet op, når marken udlagdes til græsning. Denne hegning ansås af nogle danske landbrugsforfattere – og formodentlig de fleste bønder – at være egnet for en hovedgårds marker, men for pladskrævende på en bondelod, hvor almindelige gærder eller tøjring kunne gøre samme gavn¹⁶. Koblerne burde være lige store, men deres antal kunne variere fra 7 til 14, afhængig dels af jordens bonitet – hvor mange sædafgrøder, der kunne tages efter gødskningen – dels af høavlens størrelse, som jo var afgørende for gødningsmængden. Mere end 5 halme (afgrøder) toges sjældent. Sædfølgen kunne f.eks. se således ud: 1. brak, 2. hvede eller rug, 3. byg, 4. rug, 5. byg, 6. havre med kløverudlæg, 7. kløver til slet, 8. kløver til slet og græsning, 9.–11. græsning¹⁷.

Fordelene ved kobbelbruget sammenlignet med det gamle vangbrug var først, at alle marker inddroges ligeligt i dyrkningen, at de i en rotation modtog samme mængde gødning og samme grundige bearbejdning i brakken. Dernæst den bedre balance mellem agerbrug og kvægbrug. Mere foder betød mere og bedre kvæg. Mere gødning gav rigere afgrøder etc. Her var altså mulighed for en stigning i udbyttet, hvor vangbruget i bedste fald (hvor der var gode enge) stagnerede og i værste fald bestandig forringedes. Ved at lige store kobler fik en ensartet behandling, gav de en jævn arbejdsfordeling og krævede omtrent lige stor udsæd hvert år¹⁸.

14 Oecon Ann. XI, s. 148.

15 Rumar, s. 50

16 Fx. J. C. Jensen, s. 134 f.

17 Begtrup II, s. 83 ff. – Olufsen: Om forskellige Arter af Markbrug. Oecon. Ann. XI, s. 175 ff. – Fr. Lang: Den Holsteenske Kobbeldrift. Oecon. Ann. VIII, s. 161. Lang hævder, at der kunne være ned til 6 kobler i holst. kobbelbrug, men i alm. var det nok ikke særl. fordelagtigt; forudsætn. var sommerbrak og meget eng.

18. Begtrup II, s. 84. – Olufsen, op. cit. s. 180 ff. og 200.

Var et kobbølbrug først indarbejdet, behøvede det således ikke at skabe store problemer for brugeren. Derimod krævede selve indretningen både udgifter og omtanke. I kobbølbruget skulle markerne ikke alene være af samme størrelse, men også af ensartet godhed. At gøre koblerne på den ringere jord større end de øvrige for i gennemsnit at have lige stor årlig høst var et fejlgreb og første skridt ind på et skråplan: Samme gødningsmængde måtte da fordeles på et større areal, som enten måtte sås tyndere eller krævede mere udsæd, der kun gav ringere udbytte p.g. af den dårlige gødskning. Inddeling af gode og dårlige jorder i 2 adskilte rotationer var en bedre løsning¹⁹. Problemet med at gøre koblerne ensartede bestod også for en del i rydningsarbejde, der især på gamle udmarksjorder, for ikke at tale om overdrev, kunne være af anseligt omfang. Selve arbejdet med inddelingen var for stort til at gøres om på en studs. Afstod agerdyrkeren også fra at sætte levende hegn, krævede afvandinggrøfter og tilkørselsveje dog så meget arbejde, at koblernes antal, størrelse og beliggenhed fra starten måtte beregnes omhyggeligt på grundlag af jordens bonitet og gårdens gødskningssevne, hvori det nye systems foder- og græsudbytte indgik som en ukendt faktor. Jo færre kobler, jo større gødskningssevne krævedes, og et godt engtilliggende var nødvendigt til en 6–7-årig rotation. Omvendt, jo flere kobler, jo mindre gødningsmængde behøvedes, men desto flere år kom kløver og græs også efter gødsningen²⁰. Kvægholdet måtte formentlig i de fleste tilfælde forøges. Men selv hvor der var noget på kistebunden, kunne dette kun ske gradvis, med mindre jordene fra starten var i fuld kultur.

Udover disse praktiske vanskeligheder ved indretningen var kobbølbruget som agerdyrkningsprincip behæftet med mangler, der fra periodens begyndelse stod dens foregangsmænd klart. Den lange række kornafgrøder efter hinanden udpinte jorden, så 4. og 5. (endog en 6.) halm kun gav få fold. Som sidste halm inden græslejet havde man tidligere ofte taget ærter eller anden bælgssæd, fordi denne afgrøde tillagdes ringe værdi. En forbedring var det, at man mod slutningen af 18. årh. oftere begyndte at indføre den som 3. afgrøde efter brakken. Den kom nærmere gødsningen og gav større udbytte, mens de følgende langstråede afgrøder også forbedredes af denne »vekslen«²¹. Dog var det stadig en betydelig svaghed, at kløveren som oftest først kom 6 år efter brakken på et tidspunkt, hvor ukrudt begyndte at brede sig, og jorden var gødningsssvag. Herved forringedes høavlen, og da kløveren kun kunne trives to, højst tre år i træk, blev det følgende 3–5-årige græsleje af ringe foder værdi²².

For at skabe gunstigere betingelser for husdyrbruget fandt man derfor på

19 Olufsen, op. cit. s. 202. – F. Lang, op. cit. s. 163.

20 F. Lang, op. cit. s. 164.

21 Olufsen, op. cit. s. 109.

22 Begtrup II, s. 89 f. – J. C. Jensen, s. 135.

at »overskære« rækken af sædhalme med et par kløverafgrøder, hvorved fremkom den forbedrede udgave af kobbølbruget, der betegnedes *det overskårne kobbølbrug*. På en gård med 10 marker kunne det f.eks. se således ud: 1. år brak, 2. hvede, 3. byg med kløver, 4. kløver til høslet (to gange), 5. kløver (slet en gang), som sommerbrækkes, 6. rug eller hvede, 7. byg, 8. havre med kløver, 9. og 10. kløver²³.

Brakken var lige så lidt som kløveren bestanddele i det tidlige holstenske kobbølbrug, men forbedringer der indførtes i løbet af 18. årh., tildels også i vangbruget. Olufsen hævdede imidlertid, at der var opstået en misforståelse af, hvad brak rettelig var, »da man nemlig enten af Sludskeri eller af Mangel paa Græsning ofte lod Ageren henligge til i Juni, ja, hvilket endnu var værre, til i August, uden at pløje den, og desuagtet kaldte den Brakmark«²⁵. If. Olufsen (og det bekræftes af Ordbog over det danske Sprog) er 'brak' beslægtet med ordet 'brække' og har grundbetydningen 'opbrydning af jorden'. Landbrugsvidenskaben skelnede mellem fuld- eller helbrak og halv- eller sommerbrak. Opbrydningen strakte sig i helbrakken over næsten et år, fra efterår til efterår. Jorden skulle pløjes mindst 3–4, lerede jorder 6–7 gange²⁶ med harvninger indimellem. Halvbrakken udførtes mellem St. Hans og vintersædens såning i september med 3 pløjninger og 6–7 harvninger²⁷. Denne kraftige jordbehandling anså mange landbrugsforfattere for et af de væsentligste midler til at forbedre agerbruget, »Fundamentet i Agerbrug«, uden hvilket nok så omhyggeligt gennemført inddeling og sædskifte var omsonst²⁸. Formålet med brakken var at rense jorden for ukrudt, at skørne den og udsætte den for luftens påvirkning. Endvidere opnåedes en fuldstændig blanding af jord og gødning. En velbehandlet brak mentes i et vist omfang at kunne erstatte mangelvaren gødning. Det betragtedes som en undtagelse, når der kunne gødes i det overskårne kobbølbrugs sommerbrak.

Skønt både Gregers Begtrup, C. Olufsen og mange andre i det 19. århundredes første årti, talte varmt for kobbølbrug og brakning var ingen af dem blind for systemets svagheder. Vel var det forbedringer at indføre en bælgfrugtsafgrøde og overskære sædfølgen med et par kløverår; men kobbølbruget var stadig præget af en »for udmattende Sædfølge af langstraaet Sæd« og gav ikke den mængde foder og gødning, man kunne ønske. Endvidere lå til stadig-

23 Begtrup II, s. 90 ff. – Begtrup: Forslag til bedre Jordbrug i nogle Egne af Jylland. Oecon. Ann. X, s. 53 ff.

24 Rumar, s. 51.

25 Olufsen. Oecon. Ann. XI, s. 156.

26 Begtrup så helst 7–8 pløjninger (Begtrup II, s. 55).

27 Foruden Olufsen og Begtrup usign. artikel Om Sædfølgen i Ugeblad f. Landbostanden, 1837, nr. 9–10, og Den oecon. Correspondent VI, s. 6.

28 Neergaard: Forslag til et forbedret Agerbrug for Bondestanden. Landhusholdningsselsk. Skr., nye saml. III, s. 98.

hed fra $\frac{1}{7}$ til $\frac{1}{11}$ af agerjorden uudnyttet hen i brakken²⁹. Begge forfattere var imidlertid velorienterede om nyere europæiske driftsformer og så i det intensivere »flanderske« eller »engelske« system det højeste udviklingstrin, som også dansk landbrug burde stræbe efter at nå: vekseldrift.

Hovedreglen i *vekseldriften* var, at man aldrig tog to »stråbærende« eller »langstråede« afgrøder efter hinanden, men bestandig vekslede mellem langstråede og bredbladede. De bredbladede »mellemlugter« kunne være »Klever, Bælgfrugter, Olieplanter, eller overalt enhver Plante, som ikke hører til Græssernes Familie«. I stedet for den uudnyttede helbrak »vælges en Afgrøde, hvorved Jorden ligesaa godt skjønnes og renses som ved Brak, saasom Kartofler, eller Kaalrabi, Kaal, Hør og Hamp m.v.«, hvorfor sådanne afgrøder også ofte benævnes brakfrugter³⁰.

Vekseldriftens største fordele var i korthed følgende: Agerlandet kunne udnyttes 100 %; dyrkningen af foderplanter gav basis for større kvæghold (mere kød og mælk); den øgede gødningsmængde og sædvekslingen gav større kornafgrøder – en kompensation for at de blev noget færre – og frodigere og mere sikker kløveravl; endelig kunne sædfølgen ændres efter de øjeblikkelige afsætningsvilkår, blot vekslingsreglen ikke blev brudt.

Sædvekslingen kunne vel indpasses i en art koppelbrug, hvor kvæget græssedes på agerland, og som med en inddeling i 8 kobler f.eks. kunne se således ud: 1. radsåede, stærkt gødede bønner, 2. vintersæd, 3. kløver til slet, 4. vårsæd, 5. ærter, noget gødet, 6. vintersæd, 7. og 8. græsning med hvidkløver og græs; men »den størst mulige Indtægt af Jorden kan dog allene opnaaes ved Forbindelse med Staldfodring.«

Staldfodring eller sommerstaldfodring – i modsætning til den traditionelle vinterstaldfodring – blev da også det andet hovedkrav, som vekseldriftens tilhængere stillede til jordens dyrkere, thi »kun ved denne Indretning kan Møget, for hvis Skyld Qvæget dog fornemmelig holdes, benyttes paa det fuldstændigste«. Med staldfodring behøvedes et endnu mindre areal til kvægets underhold, for tilgroningen overlodes ikke til naturen. Kun de bedst egnede planter dyrkedes, og de opnåede deres fulde vækst, fordi kvæget ikke fik lejlighed til at nedtrampe de unge skud, som det skete på græs- og kløvermarker. Sædskiftet blev endnu mere smidigt og let at forandre efter konjunkturerne, fordi hvile- og græsningsperioden blev overflødig; og kvæget fik hele året lige stærk, kraftig og velsmagende føde³¹.

Argumentationen for vekseldrift og staldfodring er her især hentet i C. Olufsens artikel i *Oeconomiske Annaler* 1809. Dels fordi Olufsen i denne sag som i andre udtrykker sig klarest uden for meget af tidens vidtløftighed, men også til dels for at markere, hvor tidligt det danske publikum præsenteredes

29 Begtrup II, s. 95.

30 Olufsen, *Oecon. Ann.* XI, s. 226. – Begtrup II, s. 95 f. (herfra cit.).

31 Olufsen, *Oecon. Ann.* XI, s. 233 ff.

for en grundig redegørelse og kraftig anbefaling af vekselbruget. J. C. Drewsen fremhæves ofte for sin indsats for vekseldriftens indførelse, hvad der undertiden forrykker kronologien en smule³². Vel var det først og fremmest Drewsen, der som medlem af Landhusholdningsselskabet og som redaktør af Landøkonomiske Tidender fra 1814 gjorde vekseldriften til en kamp sag og gav den dens »bibel« på dansk, men systemet var ingenlunde ukendt herhjemme inden da. Begtrup redegjorde ikke alene for det i 1803 men omtalte også flere steder, hvor det var indført. 1807 udkom holsteneren von Essens begejstrede skildring af kammerherre F. Juels vekseldrift og sommerstaldfodring på Tåsinge, og samme år gav Begtrup atter systemet sin varmeste anbefaling og nævnte, at han kendte »allerede mere end tredive større og mindre Gaarde, hvor det er indført i Sjellands, Fyens og Lollands Stifter«³³.

Olufsen betragtede vekselbruget som det højeste stade, landbruget kunne nå til, men var samtidig opmærksom på de vanskeligheder, der kunne være forbundet med hurtigt at få det indført i bondebruget. Til indførelsen krævedes nemlig: 1) fri rådighed over markerne, og 2) at disse havde en god beliggenhed i forhold til gården på grund af den uafbrudte opmærksomhed, de krævede, 3) at ageren var i en vis kulturtilstand, hvorfor det var nemmere at indføre vekseldrift efter kobbeldrift end efter trevangsbrug, desuden 4) mere arbejde og 5) en meget opmærksom og driftig dyrker eller opsynsmand, som nøje passede tiderne for hvert arbejde, endelig krævedes 6) gode afsætningsmuligheder for alle varer og 7) større driftskapital og vidtløftigere inventarium. – Så gunstige var betingelserne kun på de færreste bøndergårde, og de bedredes kun langsomt³⁴.

Ikke desto mindre førtes i de følgende år en kraftig agitation for vekselbruget, som førte til, at kløften mellem teoretikere og det store flertal af praktikere uddybedes. J. C. Drewsen blev – »Agitator som han var af Naturen«³⁵ – en af anførerne i kampagnen. Han havde selv gjort forsøg med vekseldrift og sommerstaldfodring. 1812 optoges han i Landhusholdningsselskabet, 1813 fik han dets sølvmedalje for en afhandling om vekseldrift, 1814 blev han medlem af skriftkomitéen, 1815 af 1. agerdyrkningskomité, og 1815 til 1830 var han den ene af selskabets tre præsidenter³⁶. Dette kunne ikke undgå at præge selskabets holdning til, hvilken driftsform der burde understøttes. 1816 udsatte det en præmie for den bedste besvarelse af spørgsmålet, om det var vekseldriftens udbredelse, der burde fremmes, og gav »hædrende Omtale« til

32 Schultz Danm. Hist. IV, s. 405. – Jordpol. II, s. 24 og 46. – DLH II, s. 139 ff., giver en udførlig skildr., men nævner dog hverken Olufsens el. Begtrups indsats for sagen.

33 Begtrup II, s. 97 ff. – v. Essen: Mærkværdige Jordbrug i Danmark og Tydskland, 1. Stykke. Odense 1807. – Oecon. Ann. X, s. 67 ff.

34 Jf. note 31 og afsnittene Eksempler på foreskrivelse af planmæssig drift (s. 89) og Bøndergodsets dyrkning efter udskiftningen (s. 111).

35 Schultz Danm. Hist. IV, s. 405.

36 DBL. – Hertel I, s. 216, II, s. 374.

den afhandling, hvori præsten B. F. Rønne begejstret svarede ja. Et andet udslag af selskabets holdning var, at det 1820 besørgede udgivelsen af englænderen John Sinclairs »Agerdykningslære«, oversat af Rahbek³⁷.

Imidlertid havde Drewsen 1816–19 på eget initiativ oversat vekseldriftens teoretiske hovedskrift, Albrecht Thaers »Grundsätze der rationellen Landwirtschaft«. Heri giver forfatteren på basis af målinger og forsøg, som der omhyggeligt gøres rede for, en vurdering af forskellige planters og sædskifters betydning for jordens og kvægets ydeevne. Resultatet taler klart til fordel for de intensivere brugsformer med vekseldrift og staldfodring som de fremmeste midler³⁸.

Thaers principper fik stor indflydelse både på den aktuelle landbrugsdiskussion og den følgende tids landbrugsvidenskab. I 1820erne hyldedes de af så at sige alle danske skribenter, men omkring 1830 begyndte man at få øje for nogle af deres svagheder. Allerede den nøgterne Olufsen havde i sin artikel 1809 været inde på de krav, man måtte stille til et landbrug, der ville praktisere vekseldrift og staldfodring. Det var da også først og fremmest på disse driftsøkonomiske problemer, den mere velfunderede kritik i slutningen af 1820erne og i 1830erne satte ind³⁹.

Thaer havde til dels ladet sig besnære af den høje bruttoindtægt, veksellbruget kunne give. Transportforhold og konjunkturer var imidlertid ikke altid så gunstige, at de gav mulighed for den jævne og rigelige afsætning, der skulle til for at bære de store driftsomkostninger (større stalde og lagerlokaler, flere og bedre redskaber, mere arbejdskraft m.m.). De lokale forhold kunne sagtens findes, hvor mere extensive driftsformer gav den største nettoindtægt. Også agerbrugsteknisk mødte Thaers synspunkter efterhånden kritik. Kartofflens værdi som foder var blevet overvurderet; nytten af den rene brak, jordens hvile og dyrenes udegræsning var blevet undervurderet⁴⁰. C. Dalgas, der 1824 havde set rodfrugtdyrkning og vekseldrift som det, der skulle redde bonden ud af den store landbrugskrise, forsvarede i 1830erne bondens tilbageholdenhed på dette punkt⁴¹.

Kritikken forblev naturligvis ikke uimodsagt, men omkring 1840 var man dog nået så vidt, at man i agerbrugsvejledninger og anvisninger kunne se tilbage på den overstandne strid og i neutrale vendinger skildre de forskellige systemers mangler og fortrin og vurdere deres egnethed under forskellige forhold, så agerdykerne selv kunne vælge. Alle anerkendte nu kobbellbrugets for-

37 DLH II, s. 139 ff. – Sinclair I–II.

38 Originaludgaven (på tysk) udkom 1802–12; dansk titel: Grundsætninger for Landoeconomi.

39 J. H. v. Thünen: Der isolierte Staat, 1825, og Albr. Block, af hvis Meddelelser af landoekonomiske Erfaringer prøver tryktes i Tidsskr. f. Landoeconomi, VI, 1838.

40 Rumar, s. 54. – DLH, s. 144 f.

41 Dalgas, 2. udg., især indledn. og s. 215. I 1832 udg. tog Dalgas (if. Rumar) afstand fra sin tidl. veksellbruksagitation. – Se endv. Tidsskr. f. Landoeconomi VII, 1838, s. 406 ff.

trin på den svagt opdyrkede jord og i magre egne, samtidig med at man indså, at selv dér kunne visse af veksellbrugets kendetegn, f.eks. hyppigere sædveksling og dyrkning af brakfrugter, uden større risiko indpasses i et *forbedret kobbølbrug*⁴².

Med større frigjorthed af de oprindelige forbilleder fulgte i mange af disse vejledninger også en vis begrebsforvirring m.h.t., hvad der rettelig burde betegnes holstensk kobbølbrug og vekseldrift⁴³. En uklarahed, som dog næppe har anfægtet den bondestand, vejlederne nu mere umagede sig for at nå med deres skrifter. Måske er det berettiget at tolke denne formelle svaghed som et udtryk for, at afstanden mellem teoretikere og praktikere nu blev mindre.

Hvor stor kløften havde været i 1820erne, og at den af reformatorerne kunne føles helt uoverstigelig, herom vidner det radikale forslag til en ændring af landbolovene, som Drewsen fremsatte i Landhusholdningsselskabet 1823. Krævedes til det ideelle landbrug ressourcer, som bondestanden ikke besad, så han ingen bedre løsning, end at den afskaffedes, og gårdene dels sammenlagdes til hovedgårde og dels udstykkedes til husmandsbrug. På denne måde ville jorden komme i hænderne på de folk, der besad den fornødne kapital, og arbejdskraftproblemet ville samtidig være løst. Forslaget blev kraftigt imødegået af bl.a. O. D. Lütken og F. A. Holstein og fik ingen praktiske konsekvenser⁴⁴.

Som afslutning skal kort refereres, hvad Gentoft-præsten *H. J. C. Høegh* fandt mest passende for bondens jorder. Høeghs værk tilkendtes 1794 Landhusholdningsselskabets første guldmedalje og indlemmedes nogle år efter i selskabets skrifter. Det udkom i 3 oplag og oversattes til tysk og svensk⁴⁵. Mange steder i den følgende tids landbrugslitteratur nævnes Høegh, og altid med hæder. Endnu 1837 kan man i et tidsskrift se ham omtalt som »vor kære Fader Høegh« (der burde have lært os lidt mere om mergel)⁴⁶.

Høegh har nok lært af det holstenske kobbølbrug, men iøvrigt lader han sig mere vejlede af egen erfaring end dogmer og lægger vægt på, at driftsplanen tilpasses de givne forhold. I almindelighed tilråder han en inddeling i 8 marker. På jord »af jevn Godhed«, som gødes godt, tages 5 halme, hvorefter marken ligger 3 år til hvile med kløver og græs. På ringere jorder foreslås 4

42 C. F. Petersen (ed.): *Holsteensk Kobbølbrug og engelsk Vexelbrug*. Aarhus 1834. – Om Sædfølgen, *Ugebl. f. Landbostanden*, 1837, nr. 9–10. – Hvilken er den bedste Drivtsplan? *Den da. Bondeven*, 1837, nr. 43–44. – Om Drivtsmaaden, *Den da. Bondeven*, 1841, nr. 49. – Om Sædsiftet, *Den da. Bondeven*, 1843, nr. 29. – J. C. Jensen: *Anvisning til et velindrettet Landbrug*, 1842.

43 Et forhold, Rumar har gjort opm. på, s. 53.

44 Talen er trykt i *Nye Landoecon. Tid. III*. – Jf. Hans Jensen i *Jordpol. II*, s. 44 ff. og i *DBL*. – Hovedskylden for de triste tilstande i landbruget gav Drewsen ikke bonden, men fæstevæsen og hoveri.

45 Hertel I, s. 102 f.

46 *Den da. Bondeven*, 1837, s. 74 f.

års brug og 4 års hvile. Han er indforstået med, at dette ikke kan ske umiddelbart på den udskiftede jord, at der må være en overgangstid, hvor markerne besås mere spredt, efter hvor de kan give noget. Men målet, man hele tiden må have for øje og arbejde hen imod, er den ordentlige inddeling, hvor markerne i rækkefølge tager lige meget udsæd og giver lige gode afgrøder i lige mange år. »Men nu vil enhver erfare, at har man ej des overflødige Eng, og følgelig kan holde, og holder mange Kreature, saa er Giødskning at samle aarlig til $\frac{1}{8}$ Deel af sit Agerland fast ugiørligt«, som forholdene er nu. Derfor er det også nødvendigt, at bonden straks begynder at så kløver, og at han hurtigst mulig får de 3 hele marker indrettet ved siden af hinanden udlagt med kløver. For så kan han begynde på sommerstaldfodring og med forøget kreaturhold have tilstrækkelig med gødning, »ej allene til $\frac{1}{8}$ Deel af sit Agerland aarlig, men og efterhaanden at stige derover mere og mere ligesom hans Sæd groer stærkere til, og giver mere Halm, der kan haves tilovers fra VinterFoeringen, og strøes med paa Stalden om Sommeren.« På den måde kan man nå så vidt i gødningsmængde, at man kan opdele lodden i 7 dele og stadig tage 5 halme, men kun have kløver i to. Har man meget forskellige jorder, inddeles de bedst i 2 afdelinger. Den lerede jord drives da som ovenfor anvist, den skarpe og sandige f.eks. med 4 halme og 5 års hvile, altså i 9 skifter. Sædskiftet må afhænge af den stedlige jordart. Leret jord har Høegh ingen erfaring med, hvorfor han ikke vil rådgive om den. På den muldlerede derimod, der er den almindeligste på Sjælland, dyrker han selv sine marker i 7-årig rotation: 1. havre; så snart han har høstet, gødes, 2. rug og hvede, 3. byg, 4. $\frac{5}{6}$ ærter og $\frac{1}{6}$ kartofler, 5. byg med kløver (på mere muldet jord foreslås rug med kløver), 6. og 7. kløver. Brak er ikke nødvendig på denne type jord, hævder Høegh. Sommerstaldfodring er derimod nødvendig til den 7-årige rotation, og hermed er han nu selv nået så vidt, at han kan gøde $\frac{1}{6}$ af sit agerland årlig. Da jo kun $\frac{1}{7}$ behøver at gødes, fordeles resten på 4. og 5. halm. På muldsandede jorder foreslås: 1. rug i sommerbrak (gødet), 2. byg, 3. rug, 4. ærter og vikker, hvis jorden er mere muldet end sandet; boghvede, hvis den er mere sandet end muldet; desuden kartofler (lidt gødet), 5. havre med kløver, 6. 7. og 8. kløver. Og på skarpsandige jorder: 1. rug i sommerbrak (gødet), 2. rug, 3. boghvede eller kartofler, 4. rug, 5.–8. (evt. 9.) rajgræs og hvidkløver.

Den drift, Høegh i almindelighed anbefalede sjællandske bønder, var altså hverken holstensk eller engelsk; den må betegnes som kobbeltbrug uden brak og stærkt modificeret af staldfodring.

Nye driftsformer indenfor fællesskabets rammer

Pastor Høeghs anvisning til et velindrettet jordbrug var stilet til »Gaardmand og Huusmænd paa Landet, som have faaet deres Jorder udskiftede af Fællesskab«. Men allerede med den landsby- og lodsejervise udskiftning, som

isolerede de enkelte godsers bønder i enheder for sig, var der skabt mulighed for at indføre bedre driftsformer i det nu forenklede dyrkningsfællesskab.

Muligheden tiltalte adskillige praktiske landmænd i 1770'erne, og det forekom dem mere aktuelt og mindre himmelstræbende i første omgang at søge *den* realiseret, end i mange år at lade gammel slendrian gå videre, mens man ventede på, at den fuldstændige udskiftning kunne gennemføres. Sådanne synspunkter udtryktes i nogle af de indberetninger, der 1778–79 indsendtes til Rentekammeret med forslag til kornavlens forbedring⁴⁷. Forslagene fik særlig vægt ved, at grev A. G. Moltke kunne melde om de heldige resultater, han selv havde nået på sit bøndergods med en indførelse af kobbølbrug:

»At udflytte de fleeste bøndergaarde til de for hver gaard efter foregaaende opmaaling bestemte jorder er og bliver uimodsigelig den beste og nyttigste indretning, men dertil udfordres stoert arbeide, lang tiid og stoere omkostninger, som overstiiiger proprietairens ævne. Man kan alligevel sætte bonden i den stand, at han kan forskaffe reener og bedre kornvahre paa en maade, der vel er bekostelig, men ey forbunden med saa stoere udgifter. Jeg haver derpaa overbeviisende prøver. Adskillige bønderbyers marker paa mit grevskab Bregentved ere, efter fællesskabet imellem bye og bye i forveyen er ophævet og medlodseyerne er bleven udskiftet, inddeelte og indrettede i flere sædekaabler eller marker. Een bye har faaet 9, een anden 10 og nogle 11 sædekaabler eller marker, alt efter omstændighederne og situationerne, og har een bye mange gaardbeboere, saa maae een og anden gaard udflyttes ved markskiel, som da faaer sin jord udskiftet og samlet for sig selv. Efter denne inddeeling i kaabler faar hver jordbruger sine jorder samlet paa et sted i hvert kaabel, og hver kaabel besaaes ikkun med et slags sæd«⁴⁸.

Også stiftsinspektøren på Vallø kunne belægge et lignende forslag med egne erfaringer⁴⁹. Den eneste udtrykkelige modstander af disse tanker, man møder i indberetningerne fra 1778, er baron P. A. Lehn, der senere blev medlem af den store landbokommission. Han mente, »at den tummel med markernes nye inddeeling (som indførelsen af landsbykobbølbrug ville forvolde) borttage de samme omkostninger, paa flytningen nær, som en retskaffen separation«, hvorfor man hellere måtte blive ved det gamle, indtil en fuldstændig udskiftning kunne gennemføres; der var ingen grund til at få den samme møje to gange⁵⁰.

Trods sådanne betænkeligheder viser *hoveriefterretningerne 1791–95*, at der var temmelig mange godsejere i Holbæk, Sorø og Præstø amter, der fandt det umagen værd at indføre kobbøl drift på landsbyjorderne⁵¹. Hoveriefterretningerne kan desværre ikke oplyse det fulde antal hverken af landsbyer eller

47 Rtk. 2485.40. Publ. i uddrag af Jens Holmgaard i Bol og By 3, s. 15, 29, 32, 38 og 49.

48 Bol og By 3, s. 113 f. – Jf. Hans Jensen: A. G. Moltkes forbedringer, s. 95 ff.

49 Bol og By 3, s. 115.

50 Bol og By 3, s. 15.

51 Rtk. 2485.111–13. Hoveriefterretninger.

godsejere. Ifølge plakaten af 24. juni 1791 var det kun fra de godser, hvor man ikke blev enige om den fremtidige hoveriordning, at efterretninger skulle tilstilles amtmændene til brug for de kgl. kommissærer⁵². Fra godser, som havde foretaget en landsby- og lodsejervis udskiftning, indkom fra Holbæk amt kun 3 efterretninger, fra Sorø amt 8 og fra Præstø amt 29, nogen rimelig sammenligning mellem amterne er der altså ikke basis for⁵³.

De poster i hoveriefterretningerne, som har interesse for denne undersøgelse, er post 18, der bl.a. oplyser gårdbrugernes markinddeling og (ikke altid) sædskifter, og post 20, som angiver, om fællesskabet er ophævet mellem landsbyer eller mellem mand og mand. Med hensyn til pålideligheden kan der måske herske usikkerhed om nogle af oplysningerne i post 18, som bønderne selv skulle meddele, mens herremanden måtte tilføje anmærkninger. Usikkerheden gælder dog mere angivelserne af udsæd, høst og kvægbesætning⁵⁴ end oplysningerne om markinddeling og sædskifte. Disse kunne fæsterne næppe have skattemæssige fordele af at forvanske, rent bortset fra at et forsøg herpå vanskeligt har kunnet gennemføres af et helt dyrkningsfællesskab, især ikke hvis dette for nylig havde påbegyndt et moderne driftssystem med stor bekostning og meget arbejde. Noget lignende kan vel siges at gælde oplysningerne om de helt udskiftede gårde, som vil blive behandlet i et senere afsnit. De var endnu så få og så nye foreteelser, at de må formodes til stadighed at have været genstand for opmærksomhed, om ikke kontrol. Der spores da heller ingen divergenser mellem godsejeres og fæsteres opfattelse af forholdene. Godsejernes besvarelser af post 20 kan naturligvis være fejlagtige, men noget sandsynligt motiv til at omgå sandheden synes ikke at foreligge.

En optælling viser, at man på 19 af de 40 hovedgårde havde indført en inddeling af landsbyjorder på fra 7 til 12 marker. Men kun på 3 af godserne (Hagedstedgård, Bregentved og Alslev, de to sidste under A. G. Moltke) var det sket i alle »fællesskaber«; på de øvrige 16 godser fandtes der endnu fællesskaber, som dyrkede jorden i 3, 4 el. 5-vangsbrug. To af de resterende 21 godser havde gennemført fuldstændig udskiftning af mand fra mand (Saltø og Harrested i Sorø amt). På nøjagtig halvdelen af de godser, som indsendte hoveriefterretninger, havde man altså – hvor det 1791 var muligt – fundet det umagen værd at indføre kobbeldrift i fællesskabet. Det var sket på alle 3 godser i Holbæk amt, på 2 af de 6 i Sorø amt, som endnu havde dyrkningsfællesskab, og på 14 af de 29 godser i Præstø amt⁵⁵.

52 Skrubbeltrang: Hoveriindberetn., s. 13.

53 Om det fulde antal af hovedgde, se note 120.

54 Jf. Skrubbeltrang, op. cit., s. 15.

55 I Holbæk a.: Kragerup, Hørbygård og Hagedstedgård. – I Sorø a.: Sofiendal og Bregentved. – I Præstø a.: Juellund, Juellinge, Jomfruens Egede, Gunderup, Billesborg, Alslev, Vemmetofte, Vallø, Thurebyholm, Rosendal, Liljendal, Ny Lellingegård, Gl. Lellingegård og Tryggevælde.

Man kunne måske fristes til at formode, at ejerne af de 19 godser også havde indført ny drift på deres øvrige besiddelser, men hoveriefterretningerne begrænser hypotesernes rækkevidde. De 19 godser var fordelt på 9 ejere. 6 af disse ejede 9 andre godser i de 3 amter. Om 5 af godserne ved vi positivt fra hoveriefterretningerne, at der i hvert fald i 1791 ikke var indført nye driftsformer. Fra de resterende 4 foreligger ikke hoveriefterretninger, men om 3 af dem (Frederikslund, Valbygård og Højstrup) ved vi fra andre kilder, at de også indførte ordningen⁵⁶. Altså ialt 22 godser. Om det sidste (Lystrup) er ikke fundet oplysninger, men spredt kildemateriale giver mulighed for at føje endnu nogle godser til:

I en indberetning fra grevskabet Holsteinborg 1785⁵⁷ fortælles, at Hårslev by 1783 er blevet separeret fra de omliggende byer, »og Jorderne indrettet i 7 og 8 Marker, samt een Eng Hauge og ellers opmaalt saaledes, at hver Bonde har sine Jorder paa 2 Stæder i hver Mark.« Og om Eggeslevmagle, at »i Aaret 1782 er denne Bye bleven udskiftet af Fælledskabet, og har Grevskabets 3 Beboere her i Byen faaet deres Andeel Jorder for dem selv, og er deelt i 5 Kobler, saaledes at hver Mand ikkun har Jord paa 4 til 5 Steder i hver Mark.« Ingen af eksemplerne kan betegnes som kobbelfbrug, men de er forenklinger og forbedringer i forhold til det gamle vangbrug.

Fra baroniet Løvenborg berettes samme år om 7 byer, hvor godsets bønder har fået inddelt deres jorder i fra 7 til 10 marker, f.eks. Butterup by: »Byens Marker ere separerede og indhegnede udi 4 Marker, og bruges som 8 Marker; foruden disse Marker, hvorudi deres Jorder ligger i Fællig, haver de 2 indhegnede Eng Hauger, samt hver et Vænge paa 2¹/₂ Tønde Land beqvemmet ved enhvers Gaard beliggende«⁵⁸.

Til baroniet Løvenborg hørte hovedgården Vognserup. Fæsteprotokollen herfra viser ikke alene, at baronen indførte kobbeldrift på Mårsø bys jorder, men også at han under straf af fæstes forbrydelse kunne forpligte en fæster til at overholde denne dyrkningsmådes regler⁵⁹.

Det samme gjorde skibsreder og købmand Niels Lunde Reiersen på godset Liljendal (Præstø amt), som er medregnet blandt hoveriefterretningernes 19 godser. Fra 1786 stiller han kravene til sine fæstere således:

»Da ieg til Nørre-Mæhrn Byes Opkomst har ladet opmaale og inddeele dens Marker i 9 Sæde-Kobler, 1 Eng Hauge og desforuden tillagt Byen fælleds Græsning i (en) Koehauge, saa skal han være bepligtet ved Jordernes Drift at forholde sig efter den Orden, ieg haver ladet foreskrive eller herefter kunne befale, det er at han skal bruge visse Kobler til Vinter og Sommer Sæd, Aar-

56 Begtrup II, s. 87. – Brasch II, s. 188 ff.

57 Rtk. 2485.21. Indberetninger ... om forbedringer i landvæsenet ...

58 Rtk. 2485.21.

59 Vognserup. Fæsteprot. 1776–1874, fæstebr. fra 1786.

lig, et Kobbel til Brak og visse Kobler til Græsning samt Enghaugen til Engslet«⁶⁰.

Begtrup oplyser 1803, at den holstenske kobbelinddeling var indført på landsbyernes jorder på mange godser, og han nævner foruden 5 af dem, vi kender fra hoveriefterretningerne, og de to ovennævnte, Valbygård og Frederikslund, også Petersgård ved Kalvehave⁶¹. Endvidere gør han opmærksom på, at indretningen var almindeligst i Tryggevalde amt, hvilket ikke afkræftes af hoveriefterretningerne; 10 af de der nævnte 14 godser i Præstø amt lå indenfor det gamle Tryggevalde amts grænser. Men iøvrigt bør man nok ikke lade sig forlede til slutninger om, hvorvidt udbredelsen har haft lokal dominans. Præstø amt er godt belyst af kildematerialet, men som helhed er dette for utilstrækkeligt.

Opsummeres, hvad de undersøgte kilder siger om udbredelsen, fås, at hoveriefterretningerne nævner 19 hovedgårde, og foruden nogle af disse nævner indberetningerne fra lensbesiddere 1786 2 hovedgårde, fæsteprotokollerne 1, Begtrup 3 og C. H. Brasch 1. Ialt 26 hovedgårde, hvorom vi med sikkerhed ved, at de i mindst én af landsbyerne på bøndergodset, oftest i flere, har indført nye driftsformer inden den fuldstændige udskiftning.

Andre steder, hvor man med nogen rimelighed kan gætte på, at ordningen har været praktiseret, er de godser, som i 1778 selv foreslog den som et middel til kornavlens forbedring (bl.a. Tersløsegård i Holbæk amt og Ringsted by). Endvidere viser fæsteprotokoller, at godsejere på yderligere 5 godser har ladet muligheden stå åben ved betingelser i fæstebrevene. Det var godsejerne på Merløsegård i Holbæk amt og på 4 af de nyoprettede godser i Vordingborg amt, Iselingen, Marienlyst, Liselund og Rosenfeldt⁶². Om Iselingen vides, at ordningen i hvert fald ikke var indført 1791 (hoveriefterretningerne). Endelig har måske Gisselfeld og Svenstrup indrettet landsbymarker til kobbeldrift⁶³.

Hoveriefterretningerne giver ikke alene oplysning om kobbeldriftens udbredelse, men også om dens nøjere udformning m.h.t. markinddeling og sædskifte.

Mest almindeligt var det at inddele landsbyjorderne i fra 9 til 11 kobler. Nedenstående oversigt vil klargøre fordelingen:

60 Liljendal. Fæsteprot. 1774–1824. Bestemmelsen optræder første gang i et fæstebr. fra 1786. I andre fæstebr. forbeholder Reiersen sig at foreskrive byens el. gårdens dyrkningsmåde. If. hoveriefterretn. blev Nr. Merns jorder drevet m. 4 års dyrkn. og 5 års hvile.

61 Begtrup II, s. 86 f.

62 Merløsegård. Fæsteprot. 1776–1870: 1799. – Iselingen. Fæsteprot. 1775–1884: 1791–1800. – Marienlyst. Fæsteprot. 1811–79: ældre fæstebr. bl.a. fra 1797. – Liselund. Fæsteprot. 1776–1857: 1787–1800. – Rosenfeldt. Fæsteprot. 1775–1854: indtil 1803.

63 Rasmussen: Gisselfeld, s. 282. Det fremgår ikke helt klart, om den omtalte »Nimarksdrift« indførtes før el. efter den fuldst. udskiftn. – Jf. Peter Jensen, s. 203. – Wedell-Neergaard, s. 121. Svendstrup ligger ganske vist i Roskilde a., men havde bøndergods i Sorø a.

Antal konstaterede »fællesskaber«

på de 26 godser:	2	1	2	17	12	12	5 (i alt 51)
med antal landsbymarker	6	7	8	9	10	11	12

Det var jo langt fra altid hele landsbyer, der indførte kobbeldriften, men antallet af gårde i et fællesskab kunne svinge fra 2 til 17. Her gjaldt de samme problemer som i det gamle vangbrug: jo flere gårde der var i et fællesskab, jo dårligere måtte de blive placeret i forhold til en del af deres marker, og des mere tid gik med transport til og fra arbejdet. Under Bregentved gods deltes da også Haslev by, som havde 22 gårde, i to fællesskaber med 11 gårde i hvert.

De to fællesskaber i ovenstående oversigt med 6 landsbymarker kan vel indgå under betegnelsen koppelbrug, eftersom markerne dyrkedes i 3 år og hvilede i 3 år. På Kragerup gods havde man foruden 8 marksdrift også indført 4 og 5 marksdrift i to af landsbyerne. Der er imidlertid ikke tale om vangbrug i traditionel forstand, da markerne i den planmæssige rotation hvilede henholdsvis i 2 og 3 år. Men driften kan vel betegnes som en overgangsform, der – i en tid fyldt med overgangsformer – lå nærmere det gamle end det nye⁶⁴.

Langt det almindeligste var at tage 5 halme efter hinanden. Det mest udbredte sædskifte, som bl.a. brugtes i A. G. Moltkes landsbyer, så således ud: 1. år rug og (en del steder) hvede, 2. byg, 3. rug og bælg­sæd (i et enkelt tilfælde også havre), 4. havre, 5. havre, og fra 6. til 9.–12. år hvile. Kun få af godserne giver oplysninger om brak og kløveravl. Enkelte steder tog man kun 4 afgrøder inden hvilen. Under Juellinge (et af Moltkes godser) dyrkedes i en af byerne ærter alene det 3. år og rug i det 4. i stedet for havre, under Vallø rug i det 3. og ærter i det 4. år. Set med en lidt senere tids kritiske øjne var der som helhed for mange langstråede afgrøder efter hinanden og de fleste steder for lidt sans for at anbringe ærterne rigtigt i rotationen, hvilket førte til, at man de to sidste år kun kunne tage havreafgrøder.

Man kan også nogle steder spore en vis træghed hos bønderne i at acceptere den nye markinddeling. Både i Herfølge (under Billesborg) og Ringsbjerg (under Ny Lellingegård) holdt fæsterne, trods inddeling i 9 marker, fast ved trevangsbruget, mens bønderne i Frøslev (under Juellinge) nøjedes med en mindre ændring af den indførte inddeling. De dyrkede 10 kobler med 5 års sæd og 5 års hvile, skønt »efter Byens Indretning skulle besaaes 12 Marker aarlig⁶⁵, men de 2 har Mændene ladet ligge uopbrudt til Græsning, som de kalde Hestehauge«, uden tvivl de ringeste jorder. I stedet for opdyrkningens møje og første magre år har de valgt en hyppigere høst på de bedre jorder.

Som det er vist, kunne godsejerne prøve at sikre sig ordningens overholdel-

64 Jf. det ovf. cit. eksempel fra Eggeslevmagle u. Holsteinborg. I Vallø by havde været indført en rotation m. 3 års drift og 3 års hvile (Rtk. 2485.22).

65 Meningen er fmlt., at efter byens indretn. skulle rotationen gå over 12 år, fx. m. 5 års drift og 7 års hvile.

se ved bestemmelser i fæstebrevene. Denne mulighed bestod dog kun, når en gård blev fæsteledig; og ordningen måtte ifølge sagens natur indføres på én gang i hele fællesskabet.

Ofte lod godsejeren vel simpelthen markerne inddele og påbød fæsterne det sædskifte, de burde følge. Hervod brød han imidlertid ind på et område, som traditionelt varetoges af bylaget⁶⁶, og han kunne risikere, at det som i Herfølge og Ringsbjerg ignorerede hans »forbedring«. Om godsejeren, hvis han insisterede og førte sagen for domstolene, ville få medhold, kan ikke vides. Situationen var uden fortilfælde, og da ordningen trods alt opfattedes som midlertidig, har de fleste vel foretrukket at stille sagen i bero⁶⁷.

Noget tyder dog på, at Herfølge bymænd har været usædvanligt stædige og modstået mange forsøg på overtalelse. Byen var med Billesborg hovedgård underlagt Vallø stift, og herfra indberettede stiftsinspektøren 1778, at mens bønderne tidligere altid, »har raabt paa, at det var best at blive ved det, som forfædrene for dem har anlagt . . . er her dog nu . . . talt og overlagt med 5 af de beste avlsmænd blandt bønder . . . saa længe, at de eenstemmig have tilstaaet, at de nye indretninger med fleere marker . . . til hver bye var det beste og kraftigste middel« til at få renere afgrøder og større udbytte, hvorfor de nu gik ind for indretningen af 9-marksdrift i hver by⁶⁸. Men det var åbenbart ikke nok at have omvendt 5 af de bedste avlsmænd, når bylaget iøvrigt sagde nej.

Klosterbestyrelsen på Vemmetofte indså, at hele byens samtykke var nødvendigt. 1778 havde bestyrelsen afsluttet indretningen af hovedgårdene og Tågerup by til holstensk kobbeldrift. 1783 bekendtgjorde den, at den næste år ville fortsætte hermed i de øvrige byer, »og til Opmuntring for Bymændene saavel som ogsaa til Lettelse for dem i de til Indretningen forefaldende Byrder betale Opmaalings og Inddelings Omkostningerne samt for første Aar bekoste de fornødne Brakgrøfter, og give Beboerne de Kløverfrøe, som behøvedes til første Gang at besaae et Kobbelt med; derimod skulde Klosterets Bønder komme til Hiælp med alt andet Grøftearbeide saavel til Kobblernes Indhegning som til Hovedvandledningerne.«

Trods disse gunstige vilkår gjorde alle byerne på nær Lille Torøje modstand mod indretningen, og bestyrelsen »bestemte fra nu af at vente, til Bønderne selv søgte om den.« Allerede 1785 meldte Spjellerup by sig, og snart efter fulgte Ebbeskov, Vivede med flere byer. Den lille by Lund vaklede, gav snart tilslutning og trak den straks efter tilbage; men omsider besluttede også den sig til at vove det nye. Og inden århundredets udgang var den gamle markinddeling og omdrift afskaffet på hele klostergodset⁶⁹.

66 Jf. Meyer, s. 124 ff.

67 Meyer behandler, så vidt ses, ikke dette problem, som da også må siges at ligge i udkanten af hans emne (jf. s. 132).

68 Bol og By 3, s. 115.

69 Brasch II, s. 188 ff.

Gamle skranker faldt. Regeringen førte gennem forordninger og administration⁷⁰ en politik, der som mål havde dyrkningsfællesskabets fuldstændige opløsning og som følge ophævelsen af bylagets vigtigste funktion.

En ny uafklaret situation opstod. Hidtil havde fæsteren været ansvarlig for den gård, der var betroet ham, og for erlæggelsen af den leje, han måtte præstere i penge, naturalier eller arbejde. Forpligtelser som generelt fastsattes i lovgivningen og konkret i fæstebrevets bestemmelser. Jordens dyrkning havde derimod i vid udstrækning været bestemt af tradition og bundet af bylagets beslutninger. På den fuldstændig udskiftede gård kom fæsteren i praksis til at stå alene med ansvaret for gårdens drift. Kunne han også på dette område retligt drages til ansvar for bestemte krav i sit fæstebrev?

*Foreskrivelse af en bestemt drift som et problem
i retsforholdet mellem godsejer og fæster*

I 1810 afsluttedes den række af forordninger, som almindeligvis betegnes »de store landboreformer«. Samme år udskrev Det kongelige danske Landhusholdningsselskab prisopgaven: »Hvilke ere de Hindringer, som hidtil har voldet, at Agerdyrkingen gaar saa langsomt fremad, og hvorledes hæves bedst disse Hindringer?«

Uden at sætte skarpt skel ved 1810 kan man sige, at dette sammenfald udtrykker en ny situation og nye signaler i dansk landbrugspolitik. Med udgangspunkt i de muligheder for et bedre landbrug, reformerne havde skabt, og med udenlandske forbilleder som målestok rettedes opmærksomheden nu i højere grad mod økonomiske og driftstekniske problemer. Den store landbo-kommission hvilede nogle år på laurbærene, indtil den efter eget ønske oplø-

70 Det var med nogen bitterhed, man på Vallø måtte konstatere, hvor målbevidst den off. hjælp administreredes. I indberetn. 1785 om forbedringer i landv. (Rtk. 2485.23) berettes fra godset om forsk. magesk. og jordudveksl. ml. byer og godser til forenkling af fællesskabet i *Endeslev* by. »Endelig udflyttede Stiftet 3 Gaarde (1778) og opbyggede samme af nye paa et Overdrev som hørte heele Byen til: men uagtet denne Udflytning befordrede Fælledskabets Ophævelse, som ellers havde bleven meget vanskelig ... [så nægtede Rtk. dog bygningshjælp af den kgl. kasse] fordj ikke hver af de 3 udflyttede Gaarde havde faaet deres Jord paa et Sted for sig selv, hvilket ellers meget vel kunde skee, naar det ikke var øyensynlig til Tab og Skade for Beboerne formedelst Ulighed i Jordens Bonitet og for det meere derved forarsagende Hegn imod paa den Maade Jorderne for dennem ere inddeelte og bruges.

For de 10 Mænd som Stiftet har i Byen ere Jorderne inddeelt i 9 Kobler som drives paa Holsteensk, desforuden en Enghauge og en Hestehauge og til hver Gaard et lidet Vænge.

For de 3 udflyttede Gaarde er ligeledes Jorden deelt i 9 Kobler og drives paa samme Maade samt 2 Enghauger. I hvert Kobbelt har hver af disse 3 Mænd sin Jord samlet paa eet Stæd og med denne Indretning finder saavel de i Byen som Udflytterne sig vel tient«.

stes 1816, og imens gled det landbrugspolitiske tyngdepunkt uden for Rentekammeret fra kommissionen over til Landhusholdningsselskabet⁷¹.

Beundringen for de udenlandske forbilleder, især de intensive driftsformer i engelsk landbrug, førte ofte til en meget negativ vurdering af det hjemlige landbrugs stade og fik fremtrædende personer til at rejse tvivl om hensigtsmæssigheden af det system, der var skabt med de store reformer. Især opfattedes livsfæstet som en direkte hindring for fremskridtet, og det engelske forpagtningssystem førtes atter frem som ideal⁷². I tidsskrifter og pjecer udspandt sig herom en livlig diskussion, som kulminerede under den store landbrugskrise 1818–28.

Denne diskussion og dens forhold til lovgivningen er behandlet af Hans Jensen i *Dansk Jordpolitik*, 2. del⁷³. Diskussionsindlæggene for og imod frie forpagtninger var imidlertid ofte de samme, som under forudsætning af at livsfæstet bevarede, drøftede en forbedring af fæsteinstitutionen. Det er denne side af debatten, der vil blive trukket frem i det følgende.

Fordelene ved frie forpagtninger var også kendt fra hovedgårdsdriften herhjemme, hvor det var almindeligt, at godsejeren i forpagtningskontrakten forlangte en bestemt driftsplan overholdt. Kunne man nu være sikker på, at loven også hjemlede ret til at foreskrive *fæsteren* en driftsplan, med fæstes forbrydelse som straf for overtrædelse, var der åbnet mulighed for at overføre en af forpagtningsinstitutionens fordele på livsfæstet. Godsejeren fik et konkret grundlag at skaffe sig af med en udelig fæster på, og en mere sikker vej var banet for det driftsøkonomiske fremskridt.

I sin besvarelse af en af Landhusholdningsselskabets prisopgaver kom *L. C. Brinck-Seidelin* ind på dette juridiske problem⁷⁴. En undersøgelse af den gældende lovgivning bragte ham til det resultat, »at Fæstet kun forbrydes i saadanne Tilfælde, hvor Lovgivningen udtrykkeligen har bestemt saadan Straf for den begangne Forseelse«, og det eneste, loven sagde om driftsforpligtelser, var, at »Ingen skal udvises af sin Gaard . . . saa længe hand . . . lovliggen gøder sin Jord i Marken«⁷⁵, så det var ikke muligt med retlig gyldighed at foreskrive en bestemt drift. Om Brinck-Seidelin ønskede en lovændring er ikke helt klart; han var imod frie forpagtninger, men mente, at noget talte for forpagtninger på kortere åremål end de 50 år, loven satte som laveste grænse, f.eks. 18 år, dvs. to rotationer.

71 *Jordpol.* II, s. 3 f.

72 Se fx. *Jordpol.* I, s. 90 ff.

73 *Jordpol.* II, især kap. 1, kap. 5 og s. 141 ff.

74 Landhusholdningsselsk. Skr., nye saml. IV, s. 33 ff. og 99 ff. (jf. *Jordpol.* II, s. 5 f.). – Brinck-Seidelins analyse gælder særl. D.L. 3–13–1 og frd. 8/6 1787.

75 D.L. 3–13–1. Brinck-Seidelin henviser i sin fortolkn. heraf til Mandix: Haandbog . . . For Mandix (2. udg. II, s. 121 ff.) har foreskrivelse af en bestemt drift tilsynel. ikke eksisteret som problem. Jf. dog hans Tillæg til Haandbog etc., 1829, s. 200 f., hvor der henvises til nedenn. Kanc. skr. af 28/9 1820.

A. S. Ørsted var ikke tilfreds med Brinck-Seidelins lovfortolkning. I et foredrag, han holdt i Landhusholdningsselskabet, og som 1816 tryktes under titlen »Kan en Fæstebonde, efter de gjeldende Love, gyldigen forbinde sig til, under Fæstes Forbrydelse, at iagttage en bestemt Dyrkningsmaade?«⁷⁶, besvarede han spørgsmålet bekræftende. Ørsted gik ud fra D.L. 5-1-1 og 2, der i almindelighed fastsætter reglerne for kontraktens gyldighed (at en underskrift er bindende etc.). Herudfra måtte han à priori antage, at et vedtaget fæstebrev, der under fæstes forbrydelse foreskrev en bestemt drift, havde retsgyldighed. Imidlertid måtte det påvises, at kontraktreglen i dette tilfælde ikke begrænsedes af fæstelovgivning. Eftersom den ikke direkte udtalte sig herom, måtte påvisningen ske ved analogier. Her forekommer det mærkeligt, at Ørsted ikke tager den store fæsteforordning af 3. juni 1787 ind i fortolkningen (som de nedenfor anførte forfattere), men kun forordningen af 19. marts 1790. Derved kommer fæsteforholdet til at fremtræde som et mindre specielt kontraktforhold, end det faktisk var⁷⁷. 1790-forordningen erklærede fæstekontrakter, der ikke var indgået på livstid eller mindst 50 år, for ugyldige. Men heraf kunne ikke udledes – hvad Brinck-Seidelin havde gjort – at fæstes ophør kun kunne finde sted ved overtrædelse af pligter, som udtrykkelig nævntes i lovene, hævdede Ørsted. Efter hans mening var bestemmelserne i D.L. 3-13-1 (fæstepligter med fæstes forbrydelse som straf, bl.a. pligten til at gøde) kun anført som eksempel for at vise, »at Bonden skal drive sin Gaard forsvarligen, og at han for Vanrøgt skal have den forbrudt.« Samme paragrafs ord om, at fæsteren skulle forbedre sin gård, opfattede Ørsted ikke som Mandix m.fl.: at bonden skulle vedligeholde bygninger og inventar⁷⁸, men mente, at »forbedre« var møntet på jorderne og skulle tages bogstaveligt.

Ørsted fortsætter imidlertid: »Men den Pligt, Loven i disse ubestemte og almindelige Udtryk paalægger Fæsteren, maatte det dog vel være tilladt, ved Overenskomst, at give den Bestemthed, som kræves, naar den, paa den ene Side, skal sikre Jorden mod Vanrøgt, og paa den anden Bonden mod Chicaner og Vilkaarlighed«. Ja, han mener endog, at loven »gjør Regning paa nærmere Bestemmelse i Fæstebrevene«, en antagelse han beviser med to analogier, og her forekommer argumentationen svag. Den første er hoveriet: »Hvo vilde vel tvivle paa, at det efter Loven var Jorddrotten tilladt, at bestemme det Hoverie, Bonden havde at yde, noget som endog da var en sand Forbedring i Fæsterens Stilling? Men naar Fæsteren, i at udføre Hoveripligt, viste Ulydighed kunde han jo sættes fra Gaarden.« Altså måtte godsejeren også kunne fastsætte driften! Det forekommer mig, at analogien halter, for om hoveriet var 1799 udstedt en forordning, der ikke alene udtrykkelig forlangte, at det skul-

76 Nyt jur. Arkiv, 17, s. 179 ff.

77 Jf. foruden Højesterets fortolkn. (ndf.) Bergsøe II, s. 35.

78 Se note 75. Jf. højesteretsassessor Graah (ndf.).

le være bestemt, men tillige fratog parterne kontraktfrihed⁷⁹. Den anden analogi fandt Ørsted i det forhold, at fæsteren har sin gård forbrudt, når han ikke »giver sin Skyld i lovlige Tid« (D.L. 3-13-1), men skyldens størrelse måtte parterne selv bestemme.

Ud fra den argumentation, som her kun er refereret i hovedtræk, måtte Ørsted hævde, at den eksisterende lovgivning fuldt ud hjemlede gyldigheden af fæstebreve, der under fæstes forbrydelse foreskrev en bestemt dyrkningsmåde. Dog måtte han indrømme, at det »med Hensyn til de deelte Meninger, muelige (kunde) være gavnlige, om al Tvivl desangaaende blev hævet ved en klar og tydelig Lov«, ligesom han ikke følte sig ganske sikker på, at hans opfattelse deltes af domstolene.

En del af A. S. Ørsteds argumentation genfindes i en skrivelse fra Danske Kancelli til Rentekammeret 1820, hvori det på dettes opfordring afgav betænkning, »om det ikke er stridende imod de Grundsætninger, hvorpaa Lovgivningen om Fæstebønder er bygget, at der i Fæstebrevene indføres specielle Betingelser, som skulle medføre Fæstes Fortabelse udenfor de lovbestemte Tilfælde«⁸⁰. Svaret var benægtende. Det var ikke lovstridigt, fordi det ikke stred mod frd. af 19. marts 1790 (om fæste på livstid og åremål). Der var endog verbaloverensstemmelse med Ørsteds artikel⁸¹. Da Ørsted var deputeret i Danske Kancelli 1813-48 var det ikke uden betydning, hvad han mente om denne sag⁸².

Imidlertid havde kammerherre Frederik Hoppe til Sæbygård besluttet at foreskrive sine fæstere planmæssig drift, og da han ikke følte sig sikker på, om loven hjemlede ham ret til det, foranledigede han med en forespørgsel i Danske Kancelli, at Højesteret 1817 afgav erklæring herom⁸³. Flertallet af retens medlemmer nåede til samme resultat som Ørsted, men ud fra andre kriterier og med visse væsentlige forbehold.

Retten erkendte, at fæsterens frihed til at indgå kontrakt med jorddroten i visse tilfælde var begrænset af enkelte lovbud. Den mente dog ikke, at der heraf kunne udledes noget afgørende argument imod, at fæsteren forpligtede sig til at følge en bestemt driftsplan under straf af fæstes forbrydelse. Så me-

79 Frd. 6/12 1799: Nye fæstere måtte kun tilpligtes øget hoveri, hvis Rtk. efter undersøgelse godkendte det. Jf. Jordpol. I, s. 201 og Erling Olsen, s. 39 f.

80 Kanc.skr. 28/9 1820 (Algreen-Ussing). Anledningen var en forespørgsel til Rtk. om tilfældigheden af at påbyde fæsteren under fæstes forbrydelse at betale brandkontingent. Men dette specielle og det generelle problem er holdt adskilt både i spørgsmål og besvarelse.

81 Nyt jur. Arkiv, 17, s. 191: »Men der er stor Forskiel mellem umiddelbar at fraskrive sig Gaardens Besiddelse om visse Aar eller efter opsigelse, og at paatage sig Fæstes Forbrydelse for en virkelig Fæstepligts Overtrædelse, som ej i 3-13-1 udtrykkelig er nævnt.«

82 DBL.

83 Højesterets justitiarius' erklæringsprot. 1810-17, 5/4 1817.

get mindre som en udvidelse af de begrænsende lovbud »uden Tvivl maatte lede til, at Bonden i Almindelighed skulde ansees inhabil til paa egen Haand at afslutte ethvert Vilkaar med Fæstecontracten, hvilket dog aabenbart vilde stride mod hvad der hidindtil er erkjendt for Ret«. Altså i princippet samme opfattelse af fæsterens kontraktfrihed som Ørsteds. Retten mente desuden som Ørsted, at fæsteren måtte være bedre sikret med fastsættelsen af en bestemt drift, fordi en vilkårlig tolkning af D.L. 3-13-1 dermed forhindredes.

Dog indskærpedes det, at en sådan kontrakt kun havde gyldighed, når den ikke pålagde bonden større byrder, end lovgivningen tillod. Derfor var det nødvendigt, at synsmænd, i overensstemmelse med frd. af 8. juni 1787, skønnede, om den vedtagne dyrkningsmåde lod sig praktisere på den pågældende fæstegård. Det hedder således med adresse til den livligt teoretiserende landbrugslitteratur:

»Derfor formene vi, at uagtet det vel ikke kan ansees lovstridigt, at en Fæster forpligter sig til at følge en vis Theorie, der maatte indeholdes i et trykt Landvæsens-Skrift, saa kan det dog ikke antages, at det skulle ansees lovmedholdeligt at paastaae Fæstes Forbrydelse, fordi Fæsteren ikke forstod, eller formaaede nøjagtig i alle Deele at efterleve nogetsomhelst Jorddyrknings-system, hvorimod vi holde for, at en Dyrkningsplan, der under Fæstes Forbrydelse med Retskraft skal kunne vedtages af Bonden, maa være indrettet med aldeles specielt Hensyn paa Bondens Jordlod, paa hans Besætnings Beskaffenhed og hans øvrige Stilling, som Hoverigjørende eller Hoveriefrie, med videre.«

Et mere liberalt syn på fæsteren end det, der lå bag den store reformtids fæsteloggivning, var kommet til orde i Ørsteds artikel; i højesteretserklæringens principielle syn på fæsterens kontraktfrihed sporedes en lignende tendens; men ved i praksis at henvise til 1787-forordningen og kræve synsforretning var rettens fortolkning reelt helt i den Colbjørnsenske og Reventlowske ånd⁸⁴.

Alligevel fandt et af dens medlemmer, *P. H. Graah*, anledning til at afgive særbetænkning⁸⁵. Han hævder, at ifølge frd. af 8. juni 1787 og 6. december 1799, de forordninger, som Ørsted havde undladt at tage med i sin fortolkning, var fæsteren ingen »fuldkommen frie Mand«, hans frihed til at indgå kontrakter var begrænset af så mange lovbud, at en driftsplan, der var vedtaget under fæstes forbrydelse, måtte anses for ugyldig. Godsejeren kunne ikke med rimelighed forlange anden dyrkning end den, der var almindelig på egnen. Graahs tolkning af D.L. 3-13-1 vendte sig indirekte mod Ørsteds: »Er Jorden kun lovlig gjødet, som den siger, saa er den og forbedret for lang Tid, og holdt ved Hævd og Magt, som det hedder paa et andet Sted.« At tolke loven anderledes, ville være »den største Uretfærdighed«, eftersom indførelsen af en ny drift krævede store investeringer i grundforbedringer, redskaber, ar-

84 Jf. Jordpol. I, disputatsens hovedtese.

85 Højesterets justitiarius' erklæringsprot., 5/4 1817.

bejdskraft m.m., krav som kun de færreste fæstere kunne honorere. Udgifterne til så vidtgående forbedringer tilkom det rettelig ejeren at udrede. At jævnføre med forpagtningsinstitutionen var urimeligt, da forpagtere i reglen havde langt bedre adgang til kapital og stod på et højere dannelsesstrin end fæsterne. Godsejeren måtte finde sig i, at lovgivningen ikke gav ham samme rådighed over fæstejorden som over hovedgårdens jord. Men hvis han ønskede at forene sig med fæsteren om mere pligtarbejde, så måtte samme regel gælde for bondemarkerne som for hovmarkerne, nemlig at Rentekammeret – if. frd. af 6. december 1799 – godkendte overenskomsten.

Man kan måske sige, at Graah med denne konklusion ville gøre driftsbestemmelser til en undtagelse, mens rettens flertal ved at lægge 1787-forordningen til grund gjorde det muligt at indpasse dem i den almindelige synsforretning ved fæstemodtagelse. Men det var i begge tilfælde de samme hensyn, de ønskede taget.

Det skal indskydes, at Ørsted ikke anså den risiko, at godsejeren skulle foreskrive fæsteren en dyrkningsmåde, som han ikke kunne overkomme, for særlig stor. Det ville være for ussel en fristelse; desuden var det for dyrt at få fæsteren fra gården og for vanskeligt at få den bortfæstet igen på så urimelige vilkår⁸⁶. Ørsted bekendte her sin tillid til både den beskyttende lovgivning over for fæsterne og til friere forholds selvregulerende tendens – et mellemstandpunkt han i det hele indtog i fæstediskussionen⁸⁷.

Den offentlige diskussion fortsatte imidlertid. Noget tyder på, at højesteretserklæringen har været ukendt for de fleste, måske fordi ingen sag nogensinde nåede frem for Højesteret, og den skildrede lovfortolkning derfor aldrig fik retsvirkning⁸⁸.

Tvivlen om, hvad der var lovligt, forstærkede i den landbrugspolitiske debat kravene om en revision af fæsteordningen.

Sognepræst i Mern, *P. C. Cramer*, udtrykte den almindelige anskuelse, som lå bag ønsket om driftsforskrifter. Han mente, at der var begået en stor fejl, da man ved udskiftningen overlod driften til bønderne.

»Hvor vanskeligt for disse, som pludselig gik over fra Fælledskab og Trevangsbruget, at lægge og følge nogen rigtig Plan! Og hvor langt vanskeligere

86 *Nyt jur. Arkiv*, 17, s. 192.

87 I 1816-artiklen går han ind for en gradvis overgang til frie forpagtninger. – *Jf. Jur. Tidsskr.*, bd. 1, 1820, s. 246, hvor han hævder, at »Bonden endnu, som den, hvis hele Velfærd staaer paa Spil, og som den, efter Sandsynlighed, mindre kloge og formuende Part, har billigt Krav paa Lovgivningens særdeles Varetægt.« – *Jf. endv. art. i DBL.*

88 Oplysningen om dens tilstedeværelse syntes at overraske stænderforsamlingen i Roskilde 1836 (*Stændertid.* 1835–36, sp. 2158 ff.), og der er iøvnr. ikke påtruffet henvisn. til erklæringen i den mellemliggende litt. om emnet. Den kgl. kommissarius (A. S. Ørsted) udtalte på samme møde, at »iøvrigt yderst sjældent Spørgsmaal er fremkommet ved Domstolene« ang. »Jordens uforvarlige Drift.« (op. cit. sp. 2072).

siden at ordne det Forquaklede! De som erholdte Lodder i den sidst gjøskede Vang, pløiede i nogle Aar næsten hele Lodden, og fordærvede den for flere Aar. Andre, hvis Lodder bleve tagne i den Vang, som var længst fra Giødningen, pløiede i Flæng, eftersom de troede at Jorden vilde bedst betale Arbeidet, og kom endnu længere bort fra et ordnet Sædskifte. De som gjorde det bedst, fulgte Hovedgaardens Drift, uden at betænke, at de manglede Hovedgaardens Resourcer, inddeelte paa Slump, og opførte Mellemehegn, som de nu ikke kunne overtale sig til at sløjfe. Mange af disse Sidste sparede paa Kløversæd, og erholdt derfor kun maadelig Kløver og Græs, hvilket de troede at erstatte, ved at sommerbrakke i 4de og 5de Aars Græsleie det Nummer, som det ved denne Drift var uomgjængelig fornødent at optage ved heel Brak. Saaledes staaer Sagen endnu hos vore fleste Bønder.« 1815⁸⁹.

Cramer så ingen anden udvej af denne ulykkelige tilstand end tvang: »vore Bønder befinde sig i en Umyndigheds Tilstand, de trænge til Formyndere og maae ofte tvinges til deres eget Bedste, og en Tvang, som er til den Tvingnes egen Fordeel, bør ikke ansees for en Tvang, men for en Velgjerning.« Her var ikke megen tanke for gældende fæstelov eller de mulige uheldige følger af et tvangsprincip. Det gjaldt bondens og landets opkomst. Det offentlige burde derfor hjælpe bonden til en ordentlig indhegning. Nye fæstere burde foreskrives sædskiftet i deres fæstebreve. For nuværende fæstere og selvejere burde øvrigheden lægge en fast plan.

Artiklen fremkom i »Landoeconomiske Tidender«, hvis redaktør *B. F. Rønne*, i ledsagende noter på det kraftigste tog afstand fra tvangsprincippet. Bonden måtte overbevises og dyrke efter sin overbevisning. Rønne var selv en af vexeldriftens ivrigste forkæmpere⁹⁰, men sæt der for lovgivningen stod folk, der var overbevist om trevangsbrugets fortrinlighed! Den tvungne drift ville desuden kræve en horde af uproduktive opsynsmænd, som kunne drille og irritere bonden og måske tage imod bestikkelse. Nej, med frihed nåede man i længden det bedste resultat!

Det i og for sig mærkværdige princip, side for side at polemisere mod den optagne artikel, giver til tider læseren en fornemmelse af at stå midt i kampens hede: *Cramer* (i teksten): »Den Bonde, som ikke ville lade sig overtale, burde, jeg gentager det, tvinges dertil.« *Rønne* (i en fodnote): »Nei – det bør han vist ikke! Gud forbyde at det nogensinde skulle skee! jeg tør og forsikre, at det ei vil skee, saalænge vi have en Landsfaderlig Regjering.«

Der var i disse år enighed om, at en planmæssig drift, og helst den intensive vexeldrift, burde vinde størst mulig udbredelse, til gavn for hele landet – og altså også for jorddyrkerne. Men meningene om midlerne var delte i forhold til den værdi, man tillagde en selvstændig bondestand. Der vedblev at være »bondevenner«, der som *B. F. Rønne* ikke kunne tilsidesætte humane

89 Landoecon. Tid. II, s. 77 ff.

90 DLH II, s. 143.

hensyn for et nok så ønskeligt tempo i den økonomiske vækst. Og der fandtes konsekvente liberalister, der – som Rønnes medredaktør J. C. Drewsen, der dog senere blev bondeven – ubetinget gav det økonomiske fremskridt første prioritet; var en stand til hinder for ejernes frie rådighed over deres kapital, måtte den enten vige eller i hvert fald bøje sig for ejernes interesser, der også var statens⁹¹. Dette synspunkt udtryktes skarpt af *P. Chr. Zeuthen*. Allerede i den store landbokommission, hvor han var sekretær efter Colbjørnsen 1788–97, havde han til en vis grad formået at gøre en liberal opfattelse gældende. Som medlem af præsidiet for Landhusholdningsselskabet var han en af de ivrigste fortalere for frie forpagtninger⁹². Selv godsejer udtalte han sig 1816 med bitterhed om nytten af den eksisterende fæsteinstitution. Da fæstejordene enten henlå »i raa Tilstand« eller dyrkedes efter »gammel Slendrian«, havde godsejeren kun ubetydelige indtægter af denne sin ejendom. Og »under det store Ansvar for Skatterne og de mange Forpligtelser til Bøndergodsets Conservation, som hvile paa ham, kan han ikke formodes almindelig Evne eller Villie til uden sikker Gjengæld at gjøre større Opofrelse end den, der allerede er skeet ved Udskiftningen.« Thi lovene gav ikke godsejerne nogensomhelst sikkerhed for, at det, de eventuelt ville ofre på fæstegodsets drift, ikke var spildt. Zeuthen kendte Ørsteds fortolkning af D.L. 3–13–1, men troede ikke, at den holdt stik i praksis, »eftersom Domstolene hidtil ikke have erkjendt anden Aarsag gyldig til Fæstes Forbrydelse end den, som udtrykkelig er benævnt i Loven,« og man endnu ikke havde eksempel på, at en bonde var dømt fra sit fæste på grund af »mislig Drift eller Vanrøgt af de ham til Brug overdragne Jorder. – Uden bestemt Lov eller Forklaring af Loven i denne Henseende hæves ikke den væsentligste Hindring for Agerdyrkningens Forbedring, som bestaaer i Mangel af Bondejordens ordentlige planmæssige Dyrkning«⁹³.

Zeuthens synspunkter var en del af hans argumentation for frie forpagtninger. Der var imidlertid også tilhængere af livsfæstet, som fandt grund til at klage over fæstelovens ubestemthed og domstolenes mildhed.

Grev *F. A. Holstein* til Holsteinborg ønskede en revision af lovgivningen om fæstes forbrydelse. Mere præcise regler var ikke blot i godsejernes interesse, men ville beskytte fæsteren mod vilkårlig behandling og opfordre til pligt-opfyldelse. Sine forslag og ønsker fremsatte Holstein 1824 i en lille pjece, hvis direkte anledning var landbrugskrisen⁹⁴. Denne ramte ikke mindst godsejerne hårdt, og desto mere trykkende følte deres ansvar for fæsternes skatter. De

91 Jf. Jordpol. II, s. 7 ff. og 44 ff. Endv. C. F. Gyllembourg-Ehrensverd i Landoecon. Tid. III, s. 167 f.

92 Jordpol. I, s. 199 f. og 215. – Jordpol. II, s. 7 ff. – De ndf. anf. citater er taget fra (Z.s foredrag i Landhusholdningsselsk. 1816, trykt i) Nye Oecon. Ann. IV, s. 10 ff.

93 Fæstebrevene fra Zeuthens godser, Tølløsegård og Søgård, tyder på, at han selv foreskrev sine fæstere planmæss. drift.

94 Holstein: Betragtninger, især s. 36 ff.

tvangsmidler, de kunne anvende ved indkrævningen, var usikre og i bedste fald langsomt virkende, mens regeringens midler over for godsejerne var hurtige og effektive⁹⁵. Holstein betonedede, at det ikke var en strengere fæstelo, han ønskede, men en mere fuldstændig, og hertil regnede han også en – ikke nærmere angiven – præcisering af de krav, der kunne stilles til fæstejordens dyrkning.

Hos flere skribenter i 1820erne og 30erne møder man klager over en tendens hos domstolene til ikke at ville dømme fæstes forbrydelse i oplagte forsidelsessager. I »Den oeconomicke Correspondent« skrev redaktøren 1822:

»Nogle Proprietaire have vel sat i Fæstebrevet, hvad Drivtsmaade Fæsteren skal følge, men om Fæsteren ikke følger den, gjør Ejeren bedst i at tie stille til. Ejeren har endog meget vanskeligt, ved at paatale de Forseelser, som Lovene give ham Ret til at paatale, f.Ex. om Fæsteren ruinerer Gaard og Besætning, lader være at levere Landgilde etc. De i den Anledning faldne Højesterets Domme⁹⁶ vise noksom, at en Ejer maae være særdeles forsigtig, med at begynde paa en saadan Sag, som om den ogsaa vindes af Ejeren, muelig koster ligesaa meget som Gaarden i disse Tider er værd, hvorfor ogsaa mange lade Tingen gaae hen, som den kan«⁹⁷.

Artiklen konkluderede ligesom Zeuthens, at den eneste rationelle måde til at sikre godsejerens indtægter af fæstegodset var at ophæve livsfæstet. Denne løsning kunne Holstein ikke acceptere. Vel tilstod han gerne, »at vores Fæsteindretning har mange og store Mangler, som burde hæves, men Indretningen selv burde bestaae, indtil vi engang derfra kan gaae over til Arvfæstere og Selveiere, som bør være Formaalet for vore Bestræbelser, naar vi vil, at ikke blot Ageren skal dyrkes paa det Bedste, men ogsaa de, som dyrker den, skulle befinde sig saa vel og lykkeligt som mueligt, og sandeligen dette sidste Formaal er dog endnu høiere end det første«⁹⁸.

Striden stod om, hvilke hensyn der burde betones i en fremtidig landbrugsordning. Grundholdningerne *bondevenlig* eller *liberal* var ikke altid stands- eller generationsbestemte, skønt en økonomisk liberalisme på det skønneste kunne forenes med godsejerinteresser, og de driftsøkonomiske problemer havde fået en større plads i det 19. årh.s debat. Den liberalistiske Zeuthen havde

95 Jf. Schultz Danm. Hist. IV, s. 393 f.

96 Artiklen henviser her til en forsiddelsessag, grev H. havde tabt ved Højesteret (Højesterets pådømte sager, 1822, nr. 13). Holstein havde plæderet fæstes forbrydelse, fordi fæsteren stod i restance m. skatter, havde forringet gårdens besætn. og manglet sæde- og frøkor, og ikke havde afleveret nogle »Buskvexter og Stød m.m.«, som han havde fået ved rydning af noget jord.

97 Den Oecon. Correspondent VI, s. 87. – Artiklen kan være skrevet af G. Begtrup, der var bladets ene redaktør, jf. Den Oecon. Corresp. V, s. 38 og Jordpol. II, s. 42. – Samme opfattelse udtrykkes af J. L. Tommesen, Jur. Tidsskr. I, s. 232 ff. og Den Oecon. Corresp. V, s. 185.

98 Nye Landoecon. Tid. V, s. 155 f.

været medlem af den store landbokommission, mens Holstein, der først blev myndig efter århundredskiftet, hævdede synspunkter, der lå i forlængelse af den linie, Reventlow og Colbjørnsen havde fastholdt. Men på begge sider ønskede man efterhånden det bestående retsforhold mellem fæster og godsejer taget op til revision. En tilhænger af frie forpagtninger kunne prioritere sine ønsker således: »Dersom Lovbudet om Livsfæste skulde vedblive, da vilde det formeentligen være ønskeligt, at det ved Lov nærmere blev bestemt, om og hvorvidt Eieren er berettiget til at foreskrive sine Fæstebønder en Plan for Jordens Drivt«⁹⁹.

Det var således med fuld ret, at A. S. Ørsted som kongelig kommissarius på stændermødet i Roskilde 1836 imødegik den påstand, at det lovudkast, der forelagdes forsamlingen, skulle være frugten af en enkelt godsejers trang, og ikke svare til et udbredt ønske i befolkningen. Der havde i praksis i den senere tids domme fundet en lempelse sted af D.L. 3-13-1 og 2, sagde han, så at man nu »ikke ansee enhver Mangel i Opfyldelse af Fæstepligterne tilstrækkelig til at bevirke Fæstes Forbrydelse«, men i højere grad end tidligere så på manglende evne og vilje til at opfylde pligterne, hvorfor større præcision var nødvendig i loven. Ørsted hævdede endvidere, at der lå et grundigt og dygtigt kommissionsarbejde bag lovudkastet, som havde taget vidtgående hensyn til »det for Fæsteren fordeelagtige og betryggende«¹⁰⁰. Den sidste påstand var, som det skal vises, diskutabel.

Den »enkelte godsejer«, Ørsted hentydede til, var *P. A. Tutein* til Marienborg på Møn. Hans forslag var rigtignok kun et af mange¹⁰¹, men udmærkede sig ved at være særdeles omhyggeligt udarbejdet og ved at vinde gehør hos centraladministrationen, hvorfor det blev den direkte anledning til udarbejdelsen af den nye lov.

Tutein indsendte sit forslag til kongen i marts 1831¹⁰²; det indeholdt en ændring af retsforholdet mellem godsejer og fæster. De forskellige punkter fremsattes på baggrund af en meget mørk vurdering af fæstegodsets udbytte. I særdeleshed måtte det føles utilfredsstillende af godsejerne, der imidlertid af usikkerheden i det herskende retsforhold forhindredes i at bidrage til dets forbedring.

En væsentlig grund hertil, mente Tutein, kunne være, at afstanden mellem lovens ord og tidens retsopfattelse var blevet for stor. Den gældende ældre lovgivning var påfaldende streng og satte fæstes forbrydelse som straf for både stort og småt, hvorfor domstolene ikke vidste, hvornår de skulle anvende denne straf, og følgelig praktisk taget aldrig dømte forsidelse. Efter Tuteins me-

99 Bruun Nygaard, § 10.

100 Stændertid. 1835-36, sp. 2062 ff.

101 Foruden de allerede anførte *P. Rützow*, s. 31 f.

102 De da. Stænderforsaml. I, s. 337. – Først flere år efter offentliggjordes forslaget m. »adskillige, dog mindre væsentlige« ændringer i Fædrelandet og i Ugebl. f. den da. Bonde, 1835, s. 101 ff.

ning måtte man skelne mellem væsentlige fæstepligter og mindre væsentlige. Det var væsentligt, at fæsteren betalte sine afgifter i rette tid, at han holdt gården i samme stand som han havde fået den overdraget ved synsforretningen, og – mere dunkelt udtrykt – »at Fæsteren ikkun gjør saadan Brug af Ejendommen, som Fæstebrevet og Gjenstandens Natur hjemle ham«. I disse tilfælde var det »af yderste Vigtighed, at Lovgivningen kraftig (hævdede) Godseierens Rettigheder« med tydelige bestemmelser, der ikke gjorde vilkårlig tolkning mulig. Men fæstes forbrydelse behøvede ikke at være en umiddelbar følge af en pligts overtrædelse. Der burde ses på fæsterens evne og vilje til at opfylde forpligtelserne. Når det f.eks. gjaldt ejendommens rette brug, foreslog Tutein, at fæstes forbrydelse burde anvendes, når fæsteren »efter 2 Gange at være befunden skyldig i lovbestemt Misbrug, tredie Gang gjør sig skyldig deri«. Havde godsejeren og fæsteren frivillig indgået kontrakt om en bestemt dyrkningsmåde, hvad den gældende fæstelov efter Tuteins opfattelse fuldt ud hjemlede ret til, burde den være underkastet de samme regler. Derimod troede Tutein, »at det bør ansees som ligegyldigt, naar Fæstebrevet indeholder den Bestemmelse, at Fæsteren skal drive sin Jord efter Herskabets nærmere Opgivende, hvorved Bonden vilde vorde udsat for megen Vilkaarlighed«¹⁰³.

Det blev pålagt *Rentekammeret* at overveje Tuteins forslag, og efter to års forløb afgav det en betænkning, der gav Tutein ret i hans hovedsynspunkter. 19. febr. 1835 udnævntes en *kommission*, blandt hvis 9 medlemmer var de to stænderdeputerede godsejere Tutein til Marienborg og Neergaard til Gunderslevholm, og regeringens repræsentant på stænderforsamlingen, A. S. Ørsted¹⁰⁴.

Kommissionens betænkning var helt på linie med Tuteins forslag. »Denne den første Landbokommission i det 19. Aarhundrede vilde en Udvidelse af Godsejerens Ret over Fæstegodset«, skriver Hans Jensen. Den 23. sept. 1835 bifaldt kongen, at et lovudkast i overensstemmelse med betænkningen skulle forelægges stænderne. Af udkastets enkelte punkter vil vi i det følgende nøjes med at se nærmere på § 7, »ikke det mindst karakteristiske Punkt i Forslaget«¹⁰⁵.

Paragraffen slår til indledning fast, at en fæster kun skal kunne sættes fra gården for overtrædelse af pligter, som udtrykkelig er nævnt i loven. »Men da det til Agerbrugets Fremme i Almindelighed og Fæstegodsets Tarv i Særdeleshed maa ansees gavnligt, at Jorddrotten gives Leilighed til at kunne meddele Fæsteren passende Forskrifter for Fæstestedets Behandling og Drift, med Udsigt til at faa disse overholdte, uden at dog Fæsteren derved udsættes for vilkaarlig Behandling i Tilfælde af, at Forskrifterne sildigere maatte findes at være enten mindre hensigtsmæssige eller i et enkelt Tilfælde uoverkommelige

103 Bestemmelser af denne art var ret almindelige i fæstebreve, se næste afsnit.

104 De da. Stænderforsaml. I, s. 338.

105 Op. cit., s. 339. Hele lovudkastets behandl. i Roskilde og Viborg er skildret her s. 411 ff. og s. 489 ff. og i Jordpol. II, s. 106 ff.

at opfylde, ville vi have fastsat, at det skal staa Jorddrot og Fæster frit for at komme overens om deslige Forskrifter under en Mulct«, som skal erlægges, hvis forskrifterne overtrædes. Mulktens størrelse skal, for hver gang overtrædelse sker, kunne forøges i forhold til fæstestedets hartkorn. Men »Fæsteren skal kunne frie sig for at idømmes Mulct, naar han ved Landvæsenscommissionens Kjendelse godtgjør, at Forskrifterne i det givne Tilfælde enten ere uhensigtsmæssige, eller efter Omstændighederne altfor byrdefulde«. Omkostningerne ved en sådan sag skulle betales af sagens taber¹⁰⁶.

Paragraffen svarede til ønsker, som havde været fremsat i de to foregående årtier. Den gav mulighed for at forbedre dyrkningstilstanden på fæstegodset. Den gav klare retningslinier på et område, der var forsømt af tidligere lovgivning. Og den gjorde det uden brud med 1780ernes og 90ernes fæstelovgivning, idet den beskyttede den svagere part mod udnyttelse.

Den »bondevenlige« kritik, som forslaget mødte på *stænderforsamlingen* i Roskilde, rettedes da også mindre mod disse forhold end mod, at paragraffen var en kodificering af godsejernes rådighed over fæstegodset.

Den komité på 7 medlemmer, forsamlingen havde valgt til at behandle lovdkastet, delte sig i to grupper. Majoriteten, J. C. Drewsen, sognefoged og fæster Mads Christian Mathiesen, birkedommer Hans Haastrup til Liselund og kancellisekretær T. Algreen-Ussing, frarådede bestemmelserne i § 7. – Loven havde sat visse grænser for fæsterens handlefrihed, idet den forbød skovhugst, fiskeri i tilhørende sølod, udleje af jorden til andre m.m. Men derudover var det jo netop for den frie afbenyttelse af jorden, fæsteren havde ydet sin indfæstning og alle øvrige afgifter. Hvis den frie brugsret fratoges ham, ville det være »en forværring af bondens juridiske stilling«. Hidtil havde det været godsejeren, der skulle føre bevis for, at jorden var mishandlet. If. § 7 blev det fæsteren, der skulle bevise, at den foreskrevne driftsplan var uhensigtsmæssig eller for byrdefuld for ham. Om fæsteren kunne have glæde af en driftsplan, afgang jo dels af denne, dels af hans kræfter og økonomi, som han bedst selv kendte. Desuden fæstede han for livstid eller mindst 50 år. I dette tidsrum kunne agerbruget undergå store forandringer, og driftsplanen ville kunne hindre ham i at følge med udviklingen. Endvidere kunne det tænkes, at udsæden ødelagdes af vintervejret. Fæsteren måtte da tilså med andre afgrøder, end dem planen angav. Og i den situation var det højst uheldigt, at han først skulle indhente godsejerens tilladelse, da denne kunne være bortrejst. Ligeledes frætoges fæsteren muligheden for at ændre dyrkningen efter de rådende prisforhold. Majoriteten fandt, at en driftsplan i høj grad ville betage bonden interessen for sin gårds drift: »Det ligger i den menneskelige Natur, at man maa bevæge sig med Frihed i de omgivende Forhold, for at virke med Lyst og Kraft i samme«¹⁰⁷.

106 Stændertid. 1835–36, s. 1942 f.

107 Op. cit., sp. 1991 f.

Minoriteten, P. C. Tutein, grev C. D. Reventlow og generalfiskal F. Treschow, alle godsejere, fandt bestemmelserne i § 7 overflødige, »thi det kan neppe paatvivles, at en saadan Forening maa være gyldig efter vor nuværende Lovgivning«. Forøvrigt var paragraffen til betryggelse for fæsteren, da han ifølge dens indledning kun kunne forbyrde sit fæste i de tilfælde, lovgivningen udtrykkelig nævnte, hvilket igen betød, at der var tale om en slags indgreb i det bestående kontraktforhold: godsejeren ville få mindre rådighed over sit gods¹⁰⁸. – Altså den stik modsatte begrundelse af majoritetens for at udelade paragraffen.

I den påfølgende debat i forsamlingen udtrykte deltagerne – heriblandt flere godsejere – synspunkter, der lå på linie med komitéens flertal¹⁰⁹. Grev Holstein fremsatte et ændringsforslag, som uden at ophæve godsejerens ret til at stille visse driftsbetingelser gav fæsteren rum for mere selvstændigt initiativ. Den eneste, der forsvarede § 7, var den kgl. kommissarius, som selv havde stået fadder. Det forekom ham, at paragraffens indhold i det hele var »højst velgiørende for Fæsteren«. Han henledte forsamlingens opmærksomhed på højesteretsklæringen fra 1817, hvorefter man måtte anse det for »sandsynligt, at et Fæstebrev, som under Fæstes Forbrydelse vedtog en Driftsplan, som Udkastets § 7 forudsætter, vilde af Høiesteret kjendes gyldigt i Henseende til den saaledes vedtagne Fæstes Forbrydelse. Det vil saaledes i høj Grad tjene til at sikre Fæsteren imod at fortabe sit Fæste, at en saadan Clausul i oftmeldte Paragraph erklæres for ugyldig«. Endvidere var der jo i udkastet taget hensyn til, at driften med tiden kunne blive uhensigtsmæssig; og skønt det kunne volde lidt vanskelighed at ændre driftsbestemmelserne, mente Ørsted nok at det var umagen værd. Det var jo ikke i godsejernes interesse at foreskrive uopfyldelige driftsplaner.

Trods denne »vejledning« vedtoges det ved afstemningen med 62 stemmer mod 5, at den del af paragraffen, som omhandlede vedtagelse af en bestemt driftsplan, burde udgå. For en del medlemmer lå begrundelsen for denne afgørelse uden tvivl i det synspunkt, komitéens mindretal havde udtrykt, og som kun kunne styrkes af Ørsteds formodning om gældende ret. For de mere bondevenlige var stemmeafgivningen utvivlsomt blevet vanskeliggjort af Ørsteds oplysninger. Det hedder da også i begrundelsen til regeringen, at *uagtet* det synes tilladt efter gældende lov at vedtage en driftsplan, »*endog* som af mange antages og navnlig i en af . . . Commissarius fremlagt Betænkning af Højesteret« under straf af fæstes forbrydelse, så har forsamlingens flertal – som følge af den megen betænkelighed, der har været ytret fra flere sider

108 Op. cit., sp. 2034.

109 Op. cit., sp. 2130 ff.

– ikke kunnet tiltræde nogen ny bestemmelse herom¹¹⁰. Måske har flere ment som professor P. G. Bang, at den nye bestemmelse trods den bondebeskyttelse, der kunne ligge i den, ved sine specielle regler kunne virke som en opfordring til at foreskrive driftsplaner; mens den gældende lov trods muligheden af strengere straf i sin vage formulering stillede fæsteren friere ved indgåelsen af en kontrakt og næppe kunne binde ham til meget specielle driftsangivelser for livstid. En sådan holdning var i hvert fald ikke i uoverensstemmelse med forsamlingens sekundære forslag til kongen. Heri bad den om, at hvis der skulle gives en ny lovregel på dette område, det så kun måtte blive tilladt at vedtage visse generelle dyrkningsbestemmelser. 44 stemte for at vedføje dette alternativ, men 23 kunne ikke godkende det, fordi de dyrkningsbestemmelser, som opregnedes heri, var for detaljerede for en almindelig lovgivning, »thi uagtet de kunne være saare passende for et givet Tidspunkt for en bestemt Egn, saa kunne de dog ingenlunde antages at være almeen anvendelige.«

Bondevennerne traf deres afgørelse ud fra ønsket om mindst muligt at binde dels den driftstekniske udvikling, dels fæsterens handlefrihed.

Ud fra diametralt modsatte synspunkter nåede forsamlingens to hovedgrupper til næsten enstemmig vedtagelse af status quo. Men bag enigheden lå en latent konflikt, hvis »politiske Kærnepunkt og Perspektiv« Hans Jensen fandt tydeligst udtrykt af P. G. Bang:

»Alle er enige om, at Fæsteforholdet skulde afløses af et andet, men er de enige i, hvilke Forhold der skal træde i Stedet for Fæsteforholdet? Visseligen ikke. – Fra den ene Side ønskes, at det nye Forhold skulde gaa ud paa, at Godsejerne frit maa raade over Bondejorderne, sammenlægge og adskille, udleje dem paa kort eller lang Tid, med eller uden Besætning. I denne Frihed søges den vigtigste Betingelse for Agerdyrkningens Fremgang og Danmarks Velstand . . . Det modsatte Parti, som ogsaa vil, at Fæsteforholdet skal afløses af et andet, tænker sig, at Fæstegodset skal blive til Selveje – eller Arvefæstegods«¹¹¹.

Udtalelsen gjaldt hele debatten i Roskilde om retsforholdet mellem godsejer og fæster, men synes i ikke mindre grad at forklare den behandling, § 7 fik. Eftersom denne søgte at regulere et omtvistet spørgsmål ved at tage hensyn til både godsejerinteresser og fæsterbeskyttelse gav den begge partier anledning til at frygte en lovgivningstendens i retning af at begrænse henholdsvis fæsteres og godsejeres rådighed over fæstegodset.

110 Op. cit., s. 2158 ff. (understregn. forf.s). – Det er fmtl. en lapsus, når Hans Jensen i Jordpol. II, s. 108, skriver, at det vedtoges »udfra det Synspunkt, at det allerede ifølge den bestaaende Lovgivning . . . var tilladeligt at aftale en saadan Plan.« Det kunne kun gælde de medlemmer, der var på linje m. komiteens minoritet. I sin grundigere behandling. i De da. Stænderforsaml. I, s. 419, som han henviser til i ovenn. værk, skriver HJ da også, »Trods de modtagne Oplysninger« etc.

111 De da. Stænderforsaml. I, s. 413 f. og 419.

Da den nye fæsteforordning udstedtes 9. marts 1838, manglede den enhver særlig bestemmelse om foreskrivelse af dyrkningsmåden. Efter behandlingen på stænderforsamlingerne måtte Højesterets synspunkter fra 1817 formodes at være almindeligt kendte. Hvorvidt de kunne gøres gældende i det enkelte tilfælde, og om den nye lovs tendens – som helhed at give godsejeren noget friere hænder og navnlig større sikkerhed i forholdet til fæsteren¹¹² – kunne få betydning, stod det til domstolene at afgøre. Det er nævnt, at forsiddelsessager på grund af mislig drift formodentlig var yderst sjældne i perioden fra udskiftningens begyndelse og til 1835. Der er næppe grund til at antage, at de blev hyppigere i den følgende tid, hvor fæsterne med forøget viden og selvfølelse bedre kunne vogte sig for byrdefulde eller risikable kontraktforhold. En undersøgelse heraf falder imidlertid uden for afhandlingens rammer¹¹³.

Eksempler på foreskrivelse af en planmæssig drift

I det foregående afsnit er fremdraget en problemstilling, som ikke var helt så udtalt ved periodens begyndelse, ja knap nok eksisterede. Muligheden for en retlig konflikt mellem fæster og godsejer om dyrkningen af fæstejorden var naturligvis hele tiden til stede, men at dømme efter tidens litteratur fik problemstillingen først principiel karakter omkring 1810–15, da der med Landhusholdningsselskabets oplæg til en kritisk debat af fæsteinstitutionen gik politik i sagen.

I et landbrugstidsskrift 1798 roste en artikel med titlen »Ædle Handlinger« en godsejer for hans bondereformer, og indførelsen af planmæssig drift nævntes her blot i forbifarten blandt andre forbedringer. For Mandix, eksperten i landvæsensret, eksisterede problemet endnu ikke 1813¹¹⁴. Midt i udskiftningsperiodens kolossale omvæltninger, som bønderne ikke kunne unddrage sig, har

112 Jordpol. II, s. 111.

113 Det har ikke været mul. at opspore retssager om overtrædelse af driftsforskrifter i den behandlede periode. I justitsprot. fra Holsteinborg birk, hvor der kunne være mest grund til at søge (jf. næste afsnit), er der en lakune 1787–1844, fordi ting- og arresthuset i Sterrede brændte 1844. Stikprøver i justitsprot. fra V. Flakkebjerg h. gav intet resultat. I det hele er justitsprot. en meget uhåndterlig kilde, da de mangler sagregistre. I flg. værker har det heller ikke været muligt at finde en sag af den omhandlede karakter: Forséte, et Tidsskrift for Udvalg af Høiesteretsager og for andre statsvidenskabelige Gjenstande. Udg. af Frands Mart. Lange. Bd. I, 1822, II, 1823, III, 1824 og IV, 1835. – Overdomstolenes Anvendelse og Fortolkning af en Deel Lovsteder og Forordninger. Samlet ved (Chr. Elers) Hertz. Bd. I–IV, Kbh. 1852–54. – Hertz: Andet Tillæg til Overdomstolenes Anvendelse etc. Bd. I, Kbh. 1861. – Samling af Højesteretsdomme, ved hvilke underordnede Retters Domme i civile Sager ere stadfæstede in terminis. Højesteretsaarene 1818–56. Bd. I–III, udg. af N. F. Schlegel. Kbh. 1861–64. – N. F. Schlegel: Systematisk Oversigt over de fra Begyndelsen af dette Aarhundrede indtil Udgangen af Høiesteretsaaret 1865 afsagte Høiesteretsdomme i civile Sager, forsaavidt Præmisserne kjendes og endnu ere af Interesse. Kbh. 1866.

114 Tilskueren f. Landv., 1798, s. 44. – Om Mandix, se note 75.

sikkert ingen følt anledning til at undres over endsige protestere mod, at nogle godsejere lod de udskiftede gårdlodder inddele og bød fæsterne følge visse dyrkningsregler. De godsejere, der gjorde det, har formentlig følt, at de handlede i forlængelse af udskiftnings- og hegnsforordningerne¹¹⁵. Målet var jo ved en bedre drift at nå et større udbytte, og når landmåleren nu var i gang, var det kun praktisk også at lade ham inddele de enkelte lodder og derpå anviser de ukyndige den rette brug. Det var ikke nogen ringe udgift, godsejerne satte sig i ved udskiftningen¹¹⁶, hvortil kom, hvad mere ihærdige – og velstående – jordrotter kunne investere i deres bøndergods. På Løvenborg, hvorunder 1806 hørte 148 bøndergårde, 197 huse med jord og 33 huse med have, lod baronen 60 gårde og 170 huse udflytte. For at få bygninger af ordentlig kvalitet lod han dem alle opføre for egen regning. For en stor del havde han selv bekostet grundforbedringerne på bøndergodset: optagning og sprængning af sten, sætning af mange tusind favne stengærde og gravning af mindst lige så mange favne hegns- og vandgrøfter. Han havde stillet gartner til disposition, skænket frugttræer, givet gratis frø, leveret stikkelsbær- og ribsbuske, undervist i madurter dyrkning m.v., givet gratis kløverfrø, så bønderne nu avlede deres eget frø og havde et betydeligt salg, og desuden gjort meget for at forøge og forædle heste-, kvæg-, fåre- og svineavl¹¹⁷. Det kunne næppe forekomme ham selv eller hans samtidige urimeligt, om han også fastsatte en bestemt drift, så i hvert fald nogle af investeringerne var sikret mod at gå til spilde.

To hovedgrupper af kilder kaster lys over godsstyrelsernes holdning til fæstegodsets drift: hoveriefetterretningerne og fæstebrevene.

Udover de mangler, *hoveriefetterretningerne* som kildemateriale i almindelighed er behæftet med (jf. s. 69), svækkes deres værdi med hensyn til at give oplysninger om driften på det helt udskiftede fæstegods væsentligt af deres tidlige datering. Alle hoveriefetterretninger af interesse fra Holbæk, Sorø og Præstø amter indsendtes i 1791 og 1792, da den fuldstændige udskiftning af mand fra mand endnu var på et indledende stadium. Kun på to af de indberettende godser (Saltø og Harrested) var udskiftningen fuldstændig gennemført, mens på de øvrige kun fra 1 til 14, på et enkelt 38 gårde var udskiftede. Men er materialet end spinkelt, forekommer det dog pålideligt og kan give et fingerpeg om, hvordan man ved starten greb sagen an.

På alle *A. G. Moltkes godser* synes de helt separerede fæstegårde 1791 at have fået samme kobbelinndeling som landsbyjorderne. Dog havde man ikke formået at følge med udviklingen på Juellinge. De 10 udskiftede gårde fra Frøslev by havde deres jorder delt i henholdsvis 3, 2, 5, 4, 8, 4, 4, 4, 4 og 3 marker. »Efter Planen ved Udskiftningen skulle hver af disse 10 udfløt-

115 Om udskiftningsforordningerne, se note 1. Med hegnsfrd. tænkes på frd. 29/10 1794. – Jf. Begtrup II, s. 83.

116 Jf. Christensen (Hørsholm) II, s. 53.

117 Begtrup: Baroniet Løvenborg, Oecon. Ann. VII, s. 246 ff.

tede Gaardes Jorder inddeles i 12 Kaabler; men de har endnu ikke opnaaet denne Indretning«. Her er altså sandsynlighed for, at godsstyrelsen betragtede indførelsen af planmæssig drift – eller i hvert fald den markinddeling, som betingede den – som et naturligt led i reformerne, og samtidig for, hvilken inddeling der brugtes, når driften overlodes til bønderne selv.

En lignende fremgangsmåde fulgtes på andre godser. Under *Vallø* havde de 4 udflyttere fra Vidskølle fået deres jorder inddelt som byen, dvs. i 10 kobler. *Billesborg* under Vallø stiftelse havde imidlertid inddelt jorderne til de 5 udskiftede gårde i Herfølge i 5 kobler, hvoraf 3 årligt skulle besås, men bønderne synes at have fortsat med en art 3-marksbrug, hvor 2 marker årlig besåedes. Fra *Beldringe* indberettes, at de 14 helt udskiftede gårdlodder var blevet inddelt i forhold til størrelse og beskaffenhed og dyrkedes med følgende sædskifte: 1. brak, 2. vintersæd, 3. byg, 4. rug eller ærter, og derefter 2–3 års havre og vikker, hvorefter jorden lagdes til hvile med kløver.

Andre godser havde 1791 planer om at inddele. Under *Aunø* var 12 gårde i Kostråde blevet separeret. De dyrkedes 1791 i 3-marksbrug, men skulle for fremtiden inddeles i 7 marker og drives på »Holsteensk Maade«. 9 gårde i Halleslev by under *Nordruplund* dyrkedes if. efterretningen fra 1791 i en art 3-marksbrug; men i en ny indberetning året efter meddeles det, at den »tilfældige dyrkning« var midlertidig. Nu ville lodderne blive inddelt i 9 eller 13 marker efter størrelse.

På 50 % af de indberettende godser, som havde udskiftet mere end én bondegård, synes driften imidlertid at have været overladt til brugernes eget tykke, hvilket i almindelighed førte til en dyrkningsmåde, som i sig selv måtte være et argument for godsejerindgreb. Fra *Saltø og Harrested*, hvor fællesskabet var fuldstændig ophævet – 93 hoveripligtige bøndergårde udskiftede – hed det i hoveriefterretningen, at »da hver mand har sin Jord for sig selv, saa drive de og deris Jorder paa forskiellig Maade som de finder for got, uden enten at bruge eens Dyrkningsmaader, eller dyrke Jorden efter nogen ordentlig Tour det ene Aar som det andet. Hvorfor og ingen anden Beretning derom kand gives. Men sædvanligst plejer Bønderne at udage Gjødning inden Vinter Sæden, derpaa saaes Rug og derefter Byg, og saaledes saalænge Jorden kand taale det. I den sletteste Jord saaes Havre, nogen Erter og Boghvede bruges og, men ingen Hvede.«

I indberetningen fra *Giesegård* benævnes en af de 9 helt udskiftede gårde »Prøvegården«. Dens sædskifte er et skoleeksempel på overskåret kobbelbrug (1. hvede, 2. byg, 3. og 4. kløver, 5. hvede, 6. byg, 7. havre, 9., 10. og 11. kløver og græs, 12. brak eller sommerpløjning), men de andre 8 gårde angives at have fra 3 til 5 marker, som dyrkes f.eks. 1. sommerpløjning og rug, 2. byg, 3. hvile, og i den magre jord havre; altså hovedprincippet i det gamle trevangsbrug overført på den enkelte bondes lod; eller jorderne drives således: 1. sommerpløjning og rug, 2. byg, 3. havre, 4. havre, 5. hvile. Og noget lignende synes praksis at have været under *Juellund* (9 gårde), *Jomfruens Egede*

(3 gårde), *Rosendal* (2 gårde), *Lekkende* (8 gårde) og *Næsbyholm* (6 gårde). Markernes antal svinger fra 2 til 6, mest almindeligt 3. Med så få marker har en fast rotation for hele lodden næppe kunnet gennemføres med tilstrækkelig gødskning, og det gamle system med adskilt dyrkning af bedre ind- og magre udmarker, som besåedes med havre, er blevet anvendt; og mange har sikkert følt sig fristet af den nye frihed til at udpine den bedste jord.

Fra *Øbjerggård* (38 gårde udskiftet) indberettede godsinspektøren, at bønderne desværre ofte besåede den 6. mark, og i *Køng* (11 gårde) trodsede de endog hans omhyggelige forskrifter: »Hver Mand har en Carte over sine Jorder og en Tabel hvorledes de skulde følge den, nemlig deres Afdeeling skulde være i 9 Kople, hvoraf 5 besaaes med Erter og Høe, giødet til Rug, Byg, Rug og Havre med Klever, og 1 til Slaae-Klever og de øvrige 3 til Græsning, men da de kan svare hvad de skal, saa kan man ei faae dem dertil, og de Fleeste bruger efter deres gamle Skik $\frac{2}{3}$ og giøder til Byg«¹¹⁸. Hvad nu end bøndernes modvillighed i dette tilfælde kunne skyldes, måtte godsstyrelsen erkende, at hvis den straks ønskede kobbeldrift på de udskiftede gårdlodder, var der ingen anden vej end oplysning, overtalelse og vejledning. Tvangsmidler gaves ikke. På længere sigt derimod kunne en sådan virksomhed effektiviseres ved, at der stilledes betingelser ved udstedelsen af nye fæstebreve. Det var sikkert lettere at få én fæster ad gangen til at vedtage visse dyrkningsregler, når fæstets modtagelse var afhængig af, at de akcepteredes. Overholdelsen afhang ganske vist sidenhen dels af deres anvendelighed på den pågældende jordlod, af fæsterens villighed, formue og evner og omfanget af hans øvrige pligter, dels af godsstyrelsens strengthed eller hjælpsomhed. Men selve tilstedeværelsen af bestemmelserne i fæstebrevet har formodentlig virket ansporende på fæsteren, uanset ordningens holdbarhed ved en retlig prøvelse.

Hoverietterretningerne oplyser intet om sådanne betingelser. For at kunne konstatere deres udbredelse og karakter må vi gå til godsarkivernes *fæstebreve* og *-protokoller*. Da en fuldstændig gennemgang heraf ville være ret tidrøvende, og ikke væsentligt forøge vor viden om den faktiske dyrkningstilstand på fæstegodset, er undersøgelsen begrænset til knap $\frac{1}{3}$ af de tre amters hovedgårde¹¹⁹. Disse er tilfældigt valgt og fordeler sig nogenlunde jævnt med 12 i *Holbæk*, 14 i *Sorø* og 16 i *Præstø* amt. Praktisk talt alle 42 var »komplette« ved periodens begyndelse, og de fleste var det endnu ved dens afslutning. Nogle af godserne hørte tillige til de største på *Sjælland*¹²⁰.

118 Indberetn. underskr. Voelker, Inspecteur ved Gods og Fabrik. *Øbjerggård* ejedes af storkøbm. Niels Ryberg (Trap).

119 Se listen over utrykte kilder: Godsarkiver i Landsarkivet f. *Sjælland*. – Jeg har kun undersøgt gårdfæstebreve, men har konstateret driftsbestemmelser for husmænd på nogle godser, fx. *Ravnstrup* og *Holsteinborg*.

120 *Begtrup II*, s. 514 ff.: I *Holbæk* a. var der 44 hovedgde, i *Sorø* 45 og i *Præstø* 51, heraf hhv. 8, 5 og 7, der var ukompl. el. kun havde selvejerbønder; bl. de ukompl.: *Solbjerggård* i *Holbæk* a. (if. *Trap* havde den 1784 145 tdr. htk. bøndergods) og *Liselund* på

Fæstebrevene giver oplysning om de dyrkningsregler, godsejerne har ønsket, fæsterne skulle rette sig efter. Undertiden giver formuleringen også en antydning af den holdning, ejeren kan have indtaget overfor brugerne af den jord, han ønskede dyrket og forbedret. Men om kontrollen med reglernes overholdelse og forholdene i praksis i det hele taget kan disse kontrakter intet sige. Stikprøver i andre godsarkivalier – hvor fæstebrevsbestemmelserne gav anledning til at søge videre¹²¹ – har kun i et enkelt tilfælde (Holsteinborg) givet resultat¹²². Dette frembød til gengæld så gode betingelser for at komme tættere på praksis, at det, skønt næppe repræsentativt, skal omtales særligt nedenfor. Den almindelige dyrkningstilstand i de tre amter vil der, på basis af mere generelle beskrivelser, blive gjort rede for i sidste afsnit.

De vilkår i fæstebrevene, som har interesse i forbindelse med indførelsen af planmæssig drift, kan deles i to hovedgrupper. Der kan være tale om, at ejeren har betinget sig ret til at bestemme gårdens drift uden nøjagtigt at fastsætte driftsplanen i fæstebrevet, f.eks.: »skulle Eieren finde det tjenligt at bestemme en vis Drift for Gaarden, da skal Fæsteren være pligtig til, nøiagtig at følge samme« (Aggersvold), eller han kan have angivet konkrete dyrkningsregler. Den første fremgangsmåde var den, Tutein i sit forslag 1831 (se s. 84) mente burde »ansees som lige gyldig(t)« i retlig henseende, fordi den udsatte bonden for megen vilkårlighed. Den har været brugt i fæstebrevene på 25(26) af de 42 undersøgte godser, undertiden med løfte om, at fæsteren inden længe ville få tildelt et skema eller en tabel, ofte samtidig med at der formuleredes visse generelle dyrkningsregler, som under alle omstændigheder skulle overholdes. Følgende skematiske oversigt skal anskueliggøre, hvor og i hvilke tidsrum sådanne fæstevilkår er blevet vedtaget. Fuldstændige driftsplaner vedhæftet, indført eller omtalt i fæstebrevene er kun truffet i 7 tilfælde, men i yderligere 8 (måske 12) er bestemmelserne i fæstebrevene formuleret således, at der er grund til at antage, at fæsterne har fået udleveret et dyrkningsskema, hvilket er angivet med kolonnen 'ukendte driftsplaner'. Årstallene i de fire sidste kolonner må tages med forbehold. Det er primært perioden ca. 1790–1840, der er undersøgt, og senere årstal end 1840 angiver kun, hvornår undersøgelsen er standset.

Møn, der begge hører til de 42 undersøgte godser. – Bergsøe II, s. 61 ff.: Alle 42 hovedgde havde stadig mindst 200 tdr. htk. bøndergods (gl. matr.), undt. de to ovenn. og Sparresholm, der havde 15 tdr. htk. (gl. matr.); if. Trap havde denne 1789 260 tdr. htk. bøndergods (de ndf. omtalte driftbestemm. herfra er fra perioden 1787–1803). Jungshoved bøndergods er hos Bergsøe lagt sa. m. Nysøs (i alt 472 tdr. htk. gl. matr.) og Næsbyholms m. Bavelse (i alt 684 tdr. htk. gl. matr.).

121 Se kildeoversigten: Vognserup, Giesegård og Ottestrup og Bækkeskov. – Der er helt afstået fra gennemgang af de mange korrespondancepakker i godsarkiverne, skønt de mul. kan rumme relevante oplysn.

122 Se kildeoversigten: Holsteinborg, 3) Drifts- og kulturplaner.

Holbæk amt

Godser hvis arkiv er undersøgt	De undersøgte kilder er fra tiden	Ejeren betinger sig ret til at best. drift	Driftsbestemmelser		
			visse regler	fuldst. driftsplan	
				ukendt	kendt
Adlersborg	1750–1849				
Aggersvold	1809–1913	1832–48			
Knabstrup	1719–1865				
Løvenborg	1794–1844	1807–44		(1807–44)	
Merløsegård	1775–1878	1809–50	1809–50	1809–25	
Solbjerggård	1766–1816				
Sæbygård	1761–1826	1818–26	1816–26		
Søgård	1776–1854	1798–1839		1793–1839	
Tølløsegård					
Vedbygård	1787–1896				
Vognserup	1776–1854	1808–51		(1808–51)	
Aastrup ¹²³	1736–1891	1817–43		(1817–43)	
12 hovedgårde		7	2	2(5)	

Skemaet afstikker til en vis grad grænserne for rimelige hypoteser. Det er muligt, at driften er blevet foreskrevet på ialt 26 af godserne. Usikkerheden er imidlertid størst for de godser, der har formuleret godsejerens ret til at foreskrive driften som en mulighed, godsejeren eventuelt ville gøre brug af. Foruden Aggersvold gælder det Sæbygård, Saltø, Harrested, Iselingen (1791–1800 og 1802–08), Jomfruens Egede, Jungshoved, Liljendal, Liselund, Lystrup (1830) og Rosendal¹²⁴. Måske har tanken bag den betingede ret her været den, som kommer til udtryk i fæsteprotokollen for *Jungshoved*:

»I Jordens Drift af den Gaarden ved Udskiftningen tillagte Jordlod foreskrives Fæsteren ingen forbindende Orden eller Indretning, naar han kun dyrker, driver og behandler den paa forsvarlig Maade, sig selv til Fordeel og

123 Åstrup hovedgd. ligger ganske vist i Roskilde a., men en stor del af fæstegodset lå i Holbæk a. (Oppermann, s. 26 f.).

124 Den betingede ret til at foreskrive driften findes på Lystrup og Jomfruens Egede godser kun i hhv. 10 og 2 fæstebr. fra årene 1829–30, da disse godser midlertidigt administreredes af »Mathias Frederiksen, justitsråd, borgmester, byfoged, by- og rådstueskriver i Køge, herredsfoged og skriver i Bjevskov hrd., prokurator bonorum i afgangne geheimekonferensråd Holstein Rathlous bo og inspektør ved godserne.« Med de nye ejere falder den bort igen.

Sorø amt

Godser hvis arkiver undersøgt	De undersøgte kilder er fra tiden	Ejeren betinger sig ret til at best drift	Driftsbestemmelser		
			visse regler	fuldst. driftsplan	
				ukendt	kendt
Basnæs	1793–1830	1808–30	1822–30	1808–27(30)	
Borreby	1782–1832		1798–1832		
Bregentved	1705–51	1805–42	1805–42	1805–42	
Gerdrup og Lyngbygård	1737–1849	1815–39	1808–15(39)	1815–39	1808–15
Giesegård og Ottestrup	1720–1859	o. 1840	{ 1816–26 og o. 1840		{ 1827–45 næsten fuldst.
Gunderslevholm	1795–1820	1803	{ 1803 og 1807	1803	1807
Holsteinborg	1809–32	1817–32	1817–32		1813–24
Mørup	1712–1824				
Nordruplund	1774–1837				
Ringsted Kloster	1787–1919	1795–1861	1815–1906	1795–1861	
Saltø	1767–1833	} 1808–33	1809–33		
Harrested	1740–1833				
14 hovedgårde		8	9	5	4

Nytte, men skulde han herimod handle og vise sig som en maadelig eller ukyndig Avlsmand, det jeg selv bedømmer, da skal han være forbunden at dyrke og drive Jorderne efter den Plan og Anviisning, jeg nærmere giver og foreskriver ham, saasom jeg altid ønsker, at han, til sit eget bedste, høster det mest mueligste Frugter af Jorden.«

På de godser, som figurerer i parentes i kolonnen »ukendte, fuldstændige driftsplaner«, udtrykker godsejerne deres ret til at foreskrive driften i vendinger, som i højere grad tyder på, at de ville gøre brug af den. Under *Løvenborg* og *Vognserup* (baroniet Løvenborg) skal fæsterne drive jorderne »forsvarligt og saaledes som Herskabet finder for godt at foreskrive«, under *Aastrup* »paa ordentlig og lovlig Maade –, i den Orden og Drift, som jeg nærmere lader ham foreskrive«, og under *Vemmetofte* og *Højstrup* »efter den lagte Plan eller saaledes som Klostreet maatte finde for godt at bestemme«.

For 8 godser kan man med større sikkerhed gætte på, at driften er blevet foreskrevet. Under *Merløsegård* skal nye fæstere fra 1809–25 »være forpligtet til at dyrke og drive [den gården tilliggende jordlod] forsvarlig og efter det

Præstø amt

Godser hvis arkiv er undersøgt	De undersøgte kilder er fra tiden	Ejeren betinger sig ret til at best. drift	Driftsbestemmelser		
			visse regler	fuldst. driftsplan	
				ukendt	kendt
Bækkeskov	1741–1921				
Gavnø	1836	1836	1836		
Iselingen	1775–1884	1791–1808			1800–02
Jomfruens Egede	1779–1862	1830			
Jungshoved	1761–1839	1802–20 & 1829–35	1829–35		
Liljendal	1774–1878	1790–96			
Liselund	1776–1858	1787–1800 1820–48			
Lundbygård	1775–1866		1808–19		
Lystrup	1780–1912	1830			1833–45
Næsbyholm	1802–23				
Oremandsgård	1796–1868				
Rosendal	1800–25	1808	1808		
Rosenfeldt	1775–1854	17?–1805		1803–05	
Sparresholm	1781–1920	(1791–1803)	1787–89		1791(1803)
Vemmetofte og Højstrup	1804–39	1809–39	1809–39	(1809–39)	
16 hovedgårde		10(11)	6	1(2)	3
summa: 42 hovedgårde		25(26)	17	(8(12))	7

Schema, som dette Fæstebrev skal vorde vedhæftet¹²⁵, fra 1825 (ny ejer) »efter den Plan, som af Eieren maatte forelægges«, altså atter lidt mere usikkert. På *Tølløsegård og Søgård*, P. Chr. Zeuthens godser, vil »Gaardens udskiftede Jorder blive opmaalt og inddelt af en Landmaaler, og Driften herefter foreskrevet«. Bestemmelsen på *Basnæs* gods lyder:

»Fæsteren skal forsvarligen dyrke og i alle Henseender drive Gaardens Jorder overensstemmende med de Inddelinger, Indretninger og Forandringer, som jeg

125 En stikprøve i fæstebrevene bragte desværre ikke det omtalte skema for dagen (se kildeoversigten).

finder fornødent til en ordentlig og hensigtsmæssig Drivt at lade gjøre, og skal Fæsteren til den Ende i sin Tid blive meddelt et Schema, hvorefter Gaarden bør drives, i hvilken Anledning og til dette Øiemeds Fremme, Fæsteren imidlertid har at gjøre sig den Orden, ham af Forvalteren paa mine Vegne tillægges, til en ufravigelig Regel og til en uefterladelig Pligt, som han under dette Fæstes Forbrydelse uvægerligen bør følge og iagttage.«

Også på *Bregentved* skulle fæsterne dyrke efter den »Plan og Anviisning«, herskabet lod give, og fra 1815–39 meddeles det fæsterne under *Gerdrup* og *Lyngbygård*, at »Gaardens Jorder snarest mulig bliver inddelt i visse Lodder«, hvorpå fæsterne vil få et skema, som lodderne ufravigeligen skal dyrkes efter; også således på *Rosenfeldt* gods. Det ældste eksempel, jeg er stødt på, som indeholder denne slags fæstevilkår, findes i fæsteprotokollen for *Ringsted Kloster* 1795: »Gaardens Jorder drives efter de ham desangaaende skriftlige overleverede Regler, og i Fald Fæsteren skulle findes forsømmelig herudi, da er hans Fæste Forbrudt, siden dette er Hoved Vilkaarene, hvorfor Gaarden er ham overladt.« Ringsted Kloster ejedes af storgodsejeren Peter Johansen Neergaard, som tilsyneladende lagde megen vægt på denne del af godsdriften. Dyrkningsreglerne i et fæstebrev (1803) fra hans gods *Gundersløvholm* skal citeres in extenso:

»Da det ifølge Loven paaligger enhver Fæster af en Bondegaard lovligen at giøde og drive sin Jord i Marken og Peder Andersens Velfærd for en stor Deel beroer paa den Maade han dyrker og driver sine af Fælleddsskabet udskiftede Jorder, saa bliver i denne Henseende følgende Pligter ham til ufravigelig Iagttagelse paalagde:

1. Hans Andeel af Hegnet om Jordlodden skal han opføre for saavidt det ikke allerede er skeet, enten med Steengiærder, hvortil de paa Lodden værende Steene absolut anvendes eller med dobbelt Grøvt og Plantning, for saavidt nemlig Steenene ikke kan tilstrække til Steengiærder.

Med dette Arbeide skal han være færdig inden 4 Aar fra undertegnede Dato.

2. Han skal heelbrække til Vintersæd (Hvede eller Rug efter Jordens Beskaffenhed) saa megen Jord som han aarlig kan giøde.

Denne Jord skal førend Sæden saaes være gjort reen for Steene, Stød og Stubbe, samt med de fornødne Brak- eller Vandgrøvter forsynet.

3. Naar saadan giødet Jord udlægges til Hviile, skal han i den sidste Halm enten saae Kløver (ikke mindre end 16 Pund pr. Tønde Land) eller Raigræs eller noget andet for ligesaa got erkiennt Græsfrø.

Jeg forbeholder mig Ret til at have Opsigt med, at Fæsteren opfylder disse Pligter, samt i Mangel deraf at lade Arbeidet gjøre for hans Regning. Kan eller vil han da ikke betale Bekostningerne, skal han have sin Fæsterettighed forbrudt.

4. Han maae ikke sælge enten Høe, Græs eller Halm fra Gaarden, men han skal det alt der udtære til Giødningens Formeereelse og hans egen Velstands Fremme.

Da jeg iøvrigt agter, saasnart det er mueligt at lade Peder Andersens Gaards Jorder inddele i visse Lodder og at meddeele ham et Schema, hvorefter heele

Lodden bør drives, saa paaligger det ham som en ufravigelig Fæstepligt nøyagtig at følge dette Schema, indtil jeg og han maatte blive eenige om, at en anden Driftsmaade var rigtigere og fordeelagtigere.« – I næste post: »... Alt dette under den ham hermed forundte Fæsterettigheds Fortabelse.«

Dette fæstebrev rummede også nogle af de mere generelle dyrkningsregler, som krævedes overholdt på 17 af de 42 godser (kolonnen i oversigten benævnt »visse regler«). Mest almindelig var bestemmelsen om at så kløver (el. rajngræs) i den mark, der lagdes til hvile (foruden Gunderslevholm, Merløsegård, Bregentved, Gerdrup og Lyngbygård, Giesegård, Ringsted Kloster (fra 1815), Gavnø, Rosendal og Vemmetofte-Højstrup), og påfaldende nok går et minimumskrav om 16 pund frø pr. td. land igen på mange af disse godser. Almindeligt er det også, at der forlanges en inddeling af jorden i visse lodder, så der kan praktiseres en »fordelagtig«, »fornuftig« eller »hensigtsmæssig« dyrkning, eller som det oftest udtrykkes en dyrkning »efter ordentlig Omgang« (Bregentved, Giesegård, Saltø og Harrested, hvor fæsterne skal lade deres jorder inddele for egen regning, Jungshoved (o. 1829), Lundbygård (1808–19), Rosendal, Vemmetofte og Højstrup). For selve sædskiftet gives også generelle regler. Under Sæbygård, Giesegård og Sparresholm (1787–89) må fæsterne kun beså halvdelen af deres jordlod, under Rosendal højst $\frac{3}{7}$ eller $\frac{4}{9}$. Det er tydeligt nok næsten overalt kobbelfrugets indførelse, godsejerne tilsigter. På Giesegård (1816–26) må der højst tages 5 halme, inden jorden udlægges til hvile, på Merløsegård, Bregentved og Gavnø 4; på de to sidste indskærpes det samtidig, at kun én af sædafgrøderne må være havre. På Rosendal pointeres det, at havren skal komme som sidste halm. Ejerne af Sæbygård og Ringsted Kloster (1815–61) har formodentlig ønsket at fremme mere intensive driftsformer med hyppigere sædveksling end kobbelfruget ved kun at tillade 3 langstråede sædafgrøder efter hinanden. Krav om vekseldrift finder man ingen steder, men iagttagelse af sidstnævnte bestemmelser indenfor rammen af et overskåret kobbelfrug ville kunne forøge gødningsproduktionen. Kravet om tilstrækkelig gødning gentages i praktisk taget alle fæstebreve, ofte med direkte citat af lovens ord. Kammerherre Hoppe til Sæbygård lokkede til yderligere anstrengelser med følgende passus: »Til Opmuntring for Fæsteren lover Eieren ham aarlig i Fem paa hinanden følgende Aar En halv Td. Byg for hvert Par fulde Høveder Quæg eller Heste, Fæsteren staldfodrer og holder paa Stalden Dag og Nat indtil Ævret er opgivet, hertil anvendes Vigge, Havre og Vigge, Byg, som saaes i heel Brak og giødet.«

Krav om »helbrak til vintersæd« stilles desuden til fæsterne under Merløsegård, Basnæs, Gerdrup, Lyngbygård (Gunderslevholm) og Ringsted Kloster. Bestemmelserne under Basnæs siger tillige lidt om, hvordan dyrkningen kunne foregå på bøndergodset, når ingen ledende hånd greb ind: »Til den Ende [en ordentlig og hensigtsmæssig drift], indtil berørte Schemas Meddelelse, skal han fuldbrække paa et samlet Sted, den Jord som han kan beregne, at han det Aar kan giøde til, og saaledes forberede et ordentligt Skifte med Jorden, og

ikke som hos flere er brugeligt paa 4 a 6 Steder i Marken saae samme Sæd-art.«

Regler om grundforbedringer, rydning, vandaflledning og sætning af hegn og gærder findes i fæstebrevene på mange godser (jf. s. 97); men da denne side af opdyrkningen iøvrigt stort set er holdt uden for denne afhandling, skal tilstedeværelsen af bestemmelserne hermed blot være nævnt.

På grænsen til en fuldstændig fastsat driftsplan er dyrkningsreglerne for fæstere på Borreby gods: »Fæsteren skal forsvarlig dyrke Jordene som ved Landmaaler er afdeelt i 6 Skifter, hvoraf de 3 aarlig besaaes med Sæd, og de 3 aarlig henligger med Kløver besaaede til Hviile, hvoraf aarlig et Skifte indtages til Sæd, og et andet med Kløver besaaet udlægges til Høslet og Græsning.« Her er altså atter et vidnesbyrd om, at man efter udskiftningen har gjort brug af landmåleren på de enkelte gårdlodder (jf. Tølløsegård og Søgård). Iøvrigt kan en inddeling i 6 skifter næppe siges at høre til de bedste (jf. s. 62).

Som et modstykke til disse eksempler på vejledning og mere eller mindre strenge godsejerkrav skal anføres de rettigheder, som på Lundbygård gods meddeltes fæsterne om dyrkningen i perioden 1800–1805 – endog lovens ord synes her at være mildnet: »Saavidt muelig skal Fæsteren være pligtig at giøde og forbedre Jorden, hvorimod han og skal være berettiget paa Jordlodden at kunne rydde og iøvrigt afbenytte sig samme som han best veed og kand uden nogen anden Indskrænkning end denne ey at skiære Tørv paa Lodden uden efter Tilladelse og Underviisning.«

På Oremandsgård gods fæstede bønderne på samme frie vilkår; i perioden 1818–27 – tiden for den mest hektiske vekselbrugsdebat – dog med en vag indskrænkning, der synes at forudsætte, at fæsterne holdt sig orienterede om udviklingen: »Gaardens tilliggende Jord skal Fæsteren selv drive forsvarligen og behandle, samt paa samme anvende de i den senere Tid gjorte Forbedringer i Landbruget.« Bestemmelsen har formodentlig været lige så betydningsløs i pædagogisk som i retlig henseende.

Det er almindeligt, at den sidste post i fæstebrevene fastsætter fæstes forbrydelse som straf for overtrædelse af de forud anførte fæstepligter. Med tanke på regeringens lovudkast 1835, er det dog interessant at bemærke, at enkelte godsejere meget tidligere selv har sat mulkt som straf. Det gælder på Borreby, hvor de ovenfor citerede bestemmelser fra o. 1806 får tilføjelsen: »Besaer han mere med Sæd end Halvdelen af Lodden eller udlægges Jorden uden at være med Kløver besaaet, da skal han betale mig 20(?) Rd. for hver saadan Tønde Land.« Fra 1819 fastsættes bøden til 50 rigsbankdaler rede sølv, og således endnu i 1832 – en ikke helt ubetydelig straf, om hvis anvendelse eller prøvelse for en domstol det desværre ikke er muligt at sige noget¹²⁶.

126 Jf. hvad tidl. er nævnt om vanskelighederne ved at opspore retssager om disse forhold (note 113).

På Liljendal fastsættes i fæstebreve så tidligt som 1790erne, at fæsteren for forsømmelse af de foreskrevne dyrkningspligter skal være »underkastet den Mulkt ieg finder for godt efter Omstændigheder at bestemme«, hvilket dog ikke betyder, at den almindelige trussel om fæstes forbrydelse er fjernet i næste post. Det er nok i høj grad tvivlsomt, om domstolene efter 1787-forordningens udstedelse ville anerkende en så vilkårlig »godsejerretspleje«. – Også på Holsteinborg tillod greven sig at sætte en mulkt som straf, dog her med en nøjere bestemmelse af omstændighederne og mulktens størrelse (se nedenfor).

De regler, som sattes for håndhævelsen af fæstebrevens driftsvilkår på *Giesegård* 1827–45, er nok dem, der lettest ville kunne stå for en prøvelse i overensstemmelse med Højesterets erklæring 1817; de er citeret sammen med hele driftsparagraffen i bilag A. Med eksemplet fra *Giesegård* er vi nået til kommenteringen af oversigtens sidste kolonne. *Giesegård*s fæstere fik ganske vist ikke foreskrevet en fuldstændig driftsplan, men dyrkningsreglerne var dog ret specifikke. De rammer, som stipuleredes for sædskiftet, var tydeligt nok det overskårne koppelbrugs, men der blev taget hensyn til, at denne driftsform kun gradvis kunne indføres på jorder i svag kulturtilstand, og at afgrøderne skulle svare til jordsmonnets beskaffenhed. Trods de mange begrænsende regler fik fæsterne således et vist spillerum for selvstændigt initiativ, og med de afsluttende bestemmelser sikredes de mod at blive pålagt en for vilkårlig eller byrdefuld drift¹²⁷. Tonen er belærende, og alle regler begrundes; som helhed virker driftsparagraffen som en brugsanvisning i at opdyrke en udskiftet gårdlod. Måske er fæstebrevene udtryk for et patriarkalsk godsstyre som det, der fandtes på Holsteinborg.

Med højesteretserklæringen in mente spørger man uvilkårligt, om godsstyret på de andre godser, som foreskrev planmæssig drift, også indrettede planerne med aldeles specielt hensyn til de enkelte gårdlodders beskaffenhed.

I de to ældste tilfælde, hvor vi kender driftsplanerne, *Sparresholm* og *Iselingen*, er materialet desværre for spinkelt til at kunne give tilfredsstillende svar. *Sparresholms* ejer 1789–99, J. F. Heinrich, forlanger i sine to første fæstebreve, at fæsterne skal dyrke deres jorder i overensstemmelse med det vedhæftede skema. De ganske enslydende skemaer er indført i fæsteprotokollen og ser i forenklet form således ud: 1. brak, 2. hvede, eller rug, 3. byg, 4. rug eller ærter, 5. havre og kløver, 6., 7. og 8. hvile. De 7 øvrige, der fæstede gård under denne ejer, bliver det imidlertid pålagt at dyrke deres jorder »efter den af Herskabet for Godsets Bønder i Almindelighed bekendtgjorte Regel«. Hvorvidt denne svarede til det nævnte skema, kan man kun gisne om. På *Iselingen* havde ejerne fra 1791 betinget sig ret til at foreskrive, men kun i

127 Det er bemærkelsesværdigt, at bestemm. om vandafledn. og brak tilsynel. skal håndhæves strengere. Om vandafledn. fandtes ganske vist bestemm. i frd. 23/4 1781 og 25/6 1790, men de hjemlede næppe ret til at pålægge fæsterne byrden, – jf. DLH. II, s. 32 ff. – og om brak fandtes der vistnok ingen regler.

ganske få fæstebreve fra 1800–02 er indført driftsplaner i fæsteprotokollen, men de er da ganske enslydende: Fæsterne skal inddele deres lodder i 7 lige store marker og anvende sædskiftet 1. brak, 2. hvede og rug, 3. byg, 4. havre og kløver og derefter høste kløver i 1–2 år, hvorefter græsses tøjrede kreaturer. Det pointeres, at intet hegn må opføres mellem markerne; det er unødvendigt, da fæsteren »skal tøyre eller staldfore hvad Kreature han kan føde paa og af Hovedloddens Grøde« – fæsterne havde endnu del i en for landsbyen fælles enghave, et eksempel på et af udskiftningens seneste stadier, som også kan konstateres på flere andre godser. Men samtidig et vidnesbyrd om, at der var en eng, og måske dermed tilstrækkeligt foder til at den 7-årige rotation kunne gødskes.

Det ene fæstebrev med fuldstændig driftsplan fra 1807, som er fundet i *Gunderslevholms* godsarkiv, tillader vel ikke at drage slutninger om de øvrige, som måtte findes, men sammenholdt med andre kilder giver det anledning til nogle betragtninger. Bortset fra driftsplanen svarer det både formelt og indholdsmæssigt i alt væsentligt til det tidligere citerede fæstebrev fra Gunderslevholm (s. 97). Driftsplanen kan altså være det skema, som »snarest mulig« lovedes den anden fæster 1803. Denne formodning bestyrkes ved sammenligning med nabogodserne *Gerdrups* og *Lynghygård*s fæsteprotokol 1808–15. Fæstebrevene heri er nemlig alle identiske med fæstebrevet fra Gunderslevholm 1807, incl. driftsplanen. Det er næppe tilfældigt. 1807 faldt Gerdrups og Lynghygård's hidtidige ejer P. C. Quistgaard i kamp mod englænderne¹²⁸. At de første fæstebreve, som herefter udstedes af enken, Henriette Quistgaard, nøje svarer til dem naboen, P. J. Neergaard, hidtil havde udstedt på Gunderslevholm, tyder på, at han er trådt til for at hjælpe hende med godsdriften. Dette kan sikkert bekræftes af andre kilder; men verbaloverensstemmelsen samt at de to ejere indgik ægteskab 1814, må være bevis nok¹²⁹. Neergaard har altså som godsadministrator i de tilfælde, hvor driftsplanerne er kendt, foreskrevet fæsterne samme drift: 1. brak, 2. hvede, 3. byg, 4. ærter, 5. byg med kløver, 6. kløver til slet, 7. kløver til slet og græsning, 8. og 9. græsning, 10. havre evt. med vikke. Dog har den kyndige landmand naturligvis vidst, at dette sædskifte ikke passede overalt. I et »Forslag til et forbedret Ager-

128 Besunget af Blicher i »Bautastene« (Trap og DBL).

129 Trap og DBL. – Skønt ægtefællerne ikke oprettede formuefællesskab (Trap), var det fra 1815 PJN, der udstedte fæstebrevene, som herefter atter så ud som fæstebrevet fra Gunderslevholm 1803, altså uden driftsplan men m. løfte om snarlig udlevering af et skema. – Af undersøgte godser i de 3 amter ejede PJN till. Merløsegård 1795–96 og Ringsted Kl. 1793–1804, desuden Gyldenholm, Førslev, Kastrup, Fuglebjerg og Fodbygård. En fæsteprot. fra sidstn. gods findes på LA., men er ved en forglemmelse ikke undersøgt. Fra Kastrup gods gengiver C. Krarup (s. 47 ff.) et fæstebr., som sønnen C. de N. har udstedt 1844. Det indeholder både generelle dyrkningsregler og retten til at foreskrive driftsplan.

brug for ... Bondestanden«, som belønnes af Landhusholdningsselskabet, anbefalede han andre sædskifter end det anførte, der her betegnedes som egnet for lerede jorder med tilføjelsen, at »naturligvis kan denne Drivt ikke i det første Aar indføres, men (bonden) kan dog inden 2 à 3 Aar have den temmelig i Orden«. Når lodden var blevet endnu mere opdyrket, kunne med fordel indføres intensivere driftsformer; eksemplerne er her overskåret kobbelbrug, mens vekseldrift overhovedet ikke omtales i denne artikel om bondebrug, men det fastslås gentagne gange, at brak er »Fundamentet i Agerbrug«¹³⁰. Trods fæste-driftsplanernes ensartethed – og de tre godser ligger i en egn med leret jord¹³¹ – må vi derfor antage, at P. J. Neergaard på sine mange godser i praksis viste fæsterne samme forståelse, som Giesegårds ejer, at dømme efter fæste-protokollen dér viste sine fæstere.

Forøvrigt var det lysten til at praktisere Neergaards »Forslag« på sit eget bøndergods, der foranledigede kammerherre Hoppe på Sæbygård til den forespørgsel til Danske Kancelli, som tidligere er omtalt¹³².

1831 blev Johan Caspar Mylius ejer af *Lystrup* ved Faxe. Han er kendt for sit forretningstalant som godssamler og sin overlegne dygtighed som gods-administrator¹³³. Disse egenskaber synes forbundet med en strenghed i fæstekrav, som står i modsætning til eksemplerne fra andre godser. I fæstebrevet forbydes det fæsteren »uden Herskabets udtrykkelige Tilladelse (at) anvende Mærgel, eller saae Raps eller andre Handelsplanter udenfor, hvad Drivtsplanen bestemmer, og skal de Kartoffler, som avles ved Gaarden, fortæres samstedts, og deraf maae ingenlunde sælges. Drivten af den fæstede Gaards Jorder bliver af Fæsteren at indføre overensstemmende med vedhæftede Drivtsplan, hvilken han iøvrigt i Et og Alt skal holde sig efterrettelig.« – Alt under fæstes forbrydelse. Driftsplanen er den mest detaljerede, der er truffet (se bilag B). Den findes i 8 eksemplarer i en pakke med fæstebreve fra Kongsted sogn, det seneste fra 1845. De er alle trykte, så måske er planen givet til alle nye fæstere på Mylius' godser? Den er udformet med henblik på at kunne tilpasses både sandede og lerede jorder, men iøvrigt giver den ikke fæsterne mange muligheder for selv at råde.

Mylius har tilsyneladende – i overensstemmelse med både offentlige og private bestræbelser i 18.–19. århundrede – lagt vægt på dyrkning af handelsplanter og han har forstået at sætte den i system. Ved at opdele i hovedlod og

130 Landhusholdningsselsk. Skr., nye saml., III, s. 89–130. – Hertel I, s. 260.

131 Bergsøe I, s. 202 f. – der fandtes dog stedvis sandet jordbund af ringere bonitet (se fx. Trap: Gunderslev sogn).

132 Højesterets justitiarius' erklæringsprot. 1810–17, erkl. 5/4 1817, indledn. – At svaret satte sig spor i Sæbygårds fæste-prot., ses af oversigten s. 94. Hoppe ejede gården 1806–29 (Trap).

133 DBL. Mylius ejede i Holbæk a. Kattrup, i Jylland Estruplund, Bjørnsholm, Mylenberg, Årupgård og Ågård og på Fyn Rønninge Søgård.

hjemmelod blev det forholdsvis små jordstykker, fæsterne skulle afse til hør og hamp, hvis dyrkning og behandling krævede betydelig mere arbejdskraft end kornafgrøderne, og som aldrig vandt stor popularitet blandt bønderne; men overholdtes hjemmeloddens driftsplan, havde ejeren til gengæld sikret, at afgrøderne kom regelmæssigt og under de rette vilkår¹³⁴. Fæstebrevets specielle forbud mod rapsdyrkning var formodentlig grundet på den almindelige opfattelse, at denne plante tærede stærkt på jorden, og måske på, at den hyppigt slog fejl som følge af insektangreb, men at den samtidig kunne friste med særdeles gode priser, når den lykkedes¹³⁵. Kancelliet havde på en godsejerfore-spørgsel 1821 udtalt, at det ikke mente en fæster kunne forbydes at dyrke raps »eller andre ualmindelige Sædarter«, når hans fæstebrev »kun i almindelige Udtryk indeholder, at han skal være pligtig i henseende til hans Jorders Drift at rette sig efter Loven og Anordningerne«¹³⁶. Om Mylius nu har kendt Kancelliets skrivelse eller ej, så sikrede han sig ved det udtrykkelige forbud i fæstebrevet kun yderligere, at fæstegodsets drift og udbytte kunne blive, som han ønskede. Forbudet mod at sælge kartofler skulle sandsynligvis forhindre, at denne afgrøde unddroges det enkelte gårdbrugs 'kredsløb' (foderdyrkning – kvægbesætning – gødning – afgrøder), da de to sædskifter krævede megen gødning.

I al sin gennemtænkhed, sine driftsøkonomisk velbegrundede forbud og detaljerede dyrkningsregler for 35 år frem i tiden forekommer dette eksempel på godsstyre at være netop det praktiske tilfælde, bondevenner på stænderforsamlingen i Roskilde for enhver pris ville undgå at sanktionere. Havde udkastets § 7 med den udtrykkelige tilladelse af driftsforskrifter som fæstevilkår og den formindskede straf for deres overtrædelse fået sin plads i 1838-forordningen, er der grund til at tro, at Lystrup-fæsterne var blevet bundet fastere til deres driftsplan, end det nok i virkeligheden kunne gøres, da gårdforsiddelse forblev eneste lovhjemlede straf. Det var stadig omstændeligt at føre en retssag, og skønt stænderforhandlingerne vel havde gjort det kendt, at en sådan kunne vindes, var det ikke blevet lettere at skønne i hvilke tilfælde, hvorfor selv en nidkær ejer næppe lagde sag an for en hvilkensomhelst overtrædelse. – Måske blev der statueret et eksempel en gang imellem, men man tør sikkert antage, at der blev set igennem fingre med mange forseelser. Amtsbeskrivelsen over Præstø amt nævner da heller intet om, at fæstegårdene under Lystrup var mønsterlandbrug¹³⁷.

Holsteinborg. Grev F. A. Holstein er allerede omtalt for sit syn på livsfæstet:

134 Om hamp: DLH II, s. 267f. – Om hør: DLH II, s. 251 f. og Bergsøe II, s. 170 f.

135 DLH II, s. 269 ff. – Bergsøe II, s. 168 ff.

136 Kollegial Tidende 1821, s. 769: Kanc. Skr. 17/11 1821.

137 Amtsbeskr. Præstø.

at det endnu burde bestå i nogen tid, indtil bondestanden var moden til arvefæste eller selveje. I den pjece, han udsendte under landbrugskrisen, havde han endvidere følt anledning til at understrege sin egen stands betydning og den nytte, samfundet og i særdeleshed landbruget kunne have af dens evner og midler, når de rette betingelser skabtes for dens virke. Han havde ønsket en fuldstændigere fæstelovgivning og på stænderforsamlingen tilsluttet sig ideen med § 7, men foreslået en forbedring, der skulle forhindre, at fæstere kunne bindes alt for stramt til en driftsplan.

1808 overtog han ledelsen af sit grevskab (godserne Holsteinborg, Snedinge og Fyrendal), som under hans umyndighed var bestyret af C. D. Reventlow, der 1796–1808 havde gennemført den fuldstændige udskiftning. Den første reform, den unge ejer tog sig på, var at afskaffe hoveriet. Men herefter kastede han sig med iver over forbedring af den mangelfulde dyrkning. At indføre planmæssig drift, først på hovedgårdene, men derefter også på fæstegodset »blev derfor snart blandt hans kjæreste Sysler«¹³⁸.

1811 udsendte Holstein en »Anviisning for Gaardmænd paa Grevskabet Holsteinborg til deres Jorders Inndeling og Dyrkningsmaade«¹³⁹. Det lille skrift på 16 sider indeholder bl.a. tre forslag til inddeling og sædskifte: en temmelig krævende inddeling i 8 skifter med helbrak, to kløverår og vekslen mellem langstråede og bredbladede afgrøder, og to forslag til overskåret kobbelbrug på henholdsvis lerede (muldlerede og muldsandede) og sandede jorder med en inddeling i 12 skifter, også her med ret mange foderafgrøder fortrinsvis bestående af ærter, kartofler og vikkehavre. Bønderne bliver gjort opmærksom på, at overgangen fra den gamle til den nye drift kræver omtanke og årvågenhed, »men overalt vil der i dette som i alt øvrigt ikke mangle Bonden paa Oplysning og Veiledelse, naar han derom henvender sig til een eller flere ham nærmest boende Medlemmer af Industrie-Selskabet paa Holsteinborg.«

Dette industriselskab, som Holstein havde oprettet 1809, blev et vigtigt redskab til gennemførelse af reformer. Blandt medlemmerne var præster, kirkesangere og embedsmænd ved grevskabet, men efterhånden også mange af dets bønder. Selskabets virksomhed bestod i at vejlede, kontrollere, støtte og at uddele præmier. Grevskabet inddeltes i distrikter, der fordeltes mellem medlemmerne, som til bestemte tider mødtes på Holsteinborg for at aflægge beretning. Søndag eftermiddag samledes de »til Oeconomiske Afhandlingers Op-læsning«, og hvert år foretoges rejser på 8–10 dage med de driftigste bønder rundt på Langeland, Tåsinge, Fyn og Sjælland. En gang om året foretoges li-

138 DBL og J. A. L. Holm: F. A. Holstein. Kbh. 1844, s. 18 ff. – Holm var fra 1827 præst på grevskabet (DBL).

139 Sorø 1811.

geledes en rejse omkring i grevskabet for at studere, hvad nyt og nyttigt, der var udført i det forløbne år. Og med mellemrum bekostede selskabet udgivelse af små afhandlinger om økonomiske emner, til uddeling blandt bønderne¹⁴⁰.

Senest 1817 er Holstein begyndt at forpligte alle nye fæstere til at følge en planmæssig drift og visse almindelige dyrkningsregler, men det ser ud til, at han også har haft held til at få ældre fæstere til at vedtage en planmæssig drift, og at dette er begyndt allerede nogle år forinden¹⁴¹. De fæstere, som gik ind på vilkårene, fik udleveret et kort over deres lod med markerne inddelt og nummererede og en driftstabel, der angav rotationen. Dette både til vejledning for bønderne og til lettelse for kontrollen, som førtes af industriselskabets medlemmer. Det er især disse kort og tabeller og medlemmernes indberetninger, der gør det muligt at studere vekselvirkningen mellem gårdbrug og godsejerindgreb på nærmere hold.

Det ser ud, som om de »ældre« fæstere foruden kort og tabel har modtaget økonomisk støtte til den nye drifts gennemførelse. Herom, men især om startvanskeligheder og håndhævelse af vedtægterne vidner en kopi af en fra godsstyret udsendt skrivelse.

»Da jeg har erfaret at flere Gaardmænd, som have forpligtet sig til at følge en planmæssig approberet Drivtsmaade, og som, naar de ey ere nye Fæstere, derfor ofte have nydt en særdeles Godtgjørelse, gandske have forladt den bestemte Mark-Inddeeling og Sædfølge; saa ville Sognefogderne bekendtgøre til Gaardmændene, at de som have en bestemt Drivtsmaade vil sættes under Opsyn af Medlemmer af Industrie Selskabet og Grevskabets Betjente, og naar det næste Foraar eller Sommer bemærkes at de ej følger den approberede Plan, vil de derfor blive tiltalt, og den Betaling krævet tilbage, som de for den planmæssige Dyrkning have imodtaget; ligeledes vil de nye Fæstere blive tilholdt efter deres Fæstebreve at antage en planmæssig Dyrkning, hvorfor dette til Advarsel i Forvejen bedes bekendtgiort dem.

De som ønsker deres Lodder nu inddeelt eller ønsker Forandring i deres Drivt og Inddeeling vilde i Februarii eller Marti Maaned dertil melde sig hos mig«¹⁴².

Når driftsforskrifterne på Holsteinborg i højere grad end andre steder synes at have givet resultat (se næste afsnit), skyldes det nok ikke mindst industri-

140 Holm, op. cit., s. 25 ff. – O. J. Rawert: Brudstykker af en Dagbog holdt paa en Reise i Danmark. Nye Landoecon. Tid. IV, s. 206 ff. – Kildeoversigten: Holsteinborg, 2) Conduitebøger og 8) Sager ang. industrivæsenet.

141 Første fæstebr. i fæsteprot. m. driftsforskr. er fra 18/9 1817. Imidl. er der i ndf. omtalte pk. (3. Drifts- og kulturplaner) kort og driftspl. allr. fra 1813. Måske har Holstein været i tvivl om, at planmæss. drift kunne gøres til fæstevilkår, fået kendsk. til Højesterets erkl. af 5/4 1817 og handlet hurtigt? – Dog røber han intet kendsk. til erkl. i sine indlæg om fæstelovgivningen.

142 Fmtl. underskr. af Holstein, underskriften ulæselig. Den er desværre ikke dat., men ligger ml. papirer fra 1818–22.

selskabets kontrol og den derved muliggjorte effektivitet i håndhævelsen af forskrifterne. Hvor en tilsvarende organisation manglede, og godserne var så vidtstrakte som P. J. Neergaards, måtte kontrollen blive tilfældig. Og at den var nødvendig, selv hvor pligterne var forberedt med vejledning og støtte, tyder ikke mindst ovenstående skrivelse på. Den viser tillige, at synderne fik en frist til at forbedre sig, og den nævner, at driftsplanerne var approberede, altså foreslået af fæsterne og bifaldet af herskabet, hvilket skete omtrent på samme måde som på Giesegård. Til sammenligning anføres vilkårene i Holsteinborgs fæstebreve 1817 ff.:

»Fæsteren forpligtes inden 3 Aar, efterat han har tiltraadt Gaarden, at bestemme sig til en planmæssig Driftsmaade, saaledes indrettet, at han kan erholde Herskabets Samtykke til at følge samme i Fremtiden, hvorom han bør søge. Indtil denne Tid fastsættes: at han aarlig skal saae som mindst 2 Skpr. Hørfrøe i grøn Jord; at han skal have liggende som mindst den tredie Deel af hans Agerland til Græsning eller Høeslet, og at af den Jord, som besaaes med Halmfrugt, ikke mere end en Fjerdepart maae besaaes med Havre, samt at intet Aar maa opbrækkes mere Grønjord end samme Aar udlægges med Kløver eller Raigræs. Forseer Fæsteren sig herimod, da er han underkastet en Mulkt af 1 til 5 Tdr. Byg efter Kapitultaxten, efter Herskabets Bestemmelse. Naar de 3 Aar ere forbie, og han ei har erhvervet sig Herskabets Samtykke til en planmæssig Driftsmaade, da er Herskabet berettiget at fastsætte en saadan for ham, og Fæsteren er underkastet en Mulkt af 5 Tdr. Byg aarligen for hvert Aar, hvor han uden Tilladelse er afvegen fra den for ham approberede eller fastsatte Driftsmaade.«

Mulkteringen var betydelig lavere end den, der fastsattes på Borreby 1819–32 (se s. 99). Gennemsnittet af alle landets kapiteltakster på byg var for perioden 1821–30 2 rbd. 24 sk. (1831–40: 2 rbd. 79 sk.), dvs. at en mulkt på 5 tdr. byg svarede til 11 rbd. 24 sk. Højeste kapitelstakst på byg i Sjællands stift 1831–40 var 3 rbd. 54 sk. (1831), hvilket for Holsteinsborgs bønder betød en maksimumsstraf på 17 rbd. 78 sk.¹⁴³. Om mulkterne, der også anvendtes ved overtrædelse af andre fæstepligter, siges det i fæstebrevet, at dersom de ikke blev betalt senest 8 dage efter mindelig erindring ville de blive inddrevet ved udpantning gennem sognefogeden. Af alle mulkter tilfaldt halvdelen sognets skolekasse og halvdelen fattigkassen, to områder af samfundslivet, som også optog greven meget¹⁴⁴.

Som parallel til agerdykningsbestemmelserne findes i fæstebrevene paragraffer til sikring af havebrugets fremme, husflidens udbredelse og de af greven oprettede aftenskolers benyttelse. Fæstebrevene vidner i det hele stærkt om godsstyrets patriarkalske karakter¹⁴⁵, der også prægede administrationen af

143 Bergsøe II, s. 162 f.

144 Jf. art. i DBL, div. afsnit i J. A. L. Holm, op. cit., og det meget store godsarkiv i LA.

145 §§ 13–14 i fæstebrevene.

de foreskrevne regler. Denne tog nemlig stadigt hensyn til det enkelte fæstesteds og den enkelte fæsters situation.

Blandt de 41 gårdmandslodder, hvis kort og driftstabeller er bevaret, er konstateret 26 forskellige approberede rotationer i 9 forskellige markinddelinger¹⁴⁶. Mærkeligt nok svarer ikke én af disse rotationer helt nøjagtigt til de driftsplaner, Holstein anbefalede i sit skrift fra 1811. Den mest udbredte form, 9-marksdriften, er i 12 af 13 tilfælde almindeligt kobbølbrug med ærter som tredje afgrøde (1. brak, 2. vintersæd, 3. byg, 4. ærter, 5. byg og evt. havre m. kløver, 6. kløver, 7. kløver, 8. græsning, 9. havre; i to tilfælde toges havren dog som 6. halm i stedet for som niende) og kun i ét tilfælde overskåret kobbølbrug. Af 6 gårde med 8-marksdrift havde imidlertid to valgt denne dyrkningsform, og det samme gjaldt 4 af de 5 gårde, der havde inddelt i 10 marker, og alle gårde med 11 eller 12 marker (henholdsvis 4 og 7 gårde). I alt var det altså kun 18 af 41 gårde, der skulle drive et overskåret kobbølbrug. På de gårde, der kun havde få marker (2 gårde med 6 og 4 med 7 marker) var det næppe heller muligt at praktisere det. To af gårdene havde en inddeling på henholdsvis 13 og 16 marker, som de hver især skulle dyrke i to sideløbende rotationer (6 + 7 og 8 + 8 marker).

Ser vi nærmere på rotationens indhold, havde 7 bønder fået godkendt en plan uden helbrak, hvilket da heller ikke stred mod fæstebrevets krav eller mod H. J. C. Høeghs anvisninger for et velindrettet jordebrug¹⁴⁷. 4 af disse planer krævede dog udtrykkelig halv- eller sommerbrak, og af de øvrige 3 fæstere har man vel forventet en noget tilsvarende jordbehandling. Foruden de almindelige kornsorter dyrkede de fleste bønder også ærter, mange desuden kartofler og en del vikker. Handelsplanter er iøvrigt ikke indført i sædskifterne, men af 1811-vejledningen fremgår, at disses eventuelle dyrkning skulle foregå i en særlig lod, og på en del af kortene ses, at nogle bønder har holdt en mark udenfor sædskiftet, i reglen den, der lå nærmest gården.

Som helhed vidner de mange forskellige sædskifter om lydørhed hos godstyret for den enkelte fæsters ønsker og om, at anvendelsen af dem næppe kunne stille større krav om arbejdskraft og kapital end nødvendigt for overhovedet at gennemføre en forbedret markdrift.

Begyndelsen kunne imidlertid også være vanskelig nok (jf. s. 62), og det varede sikkert i de fleste tilfælde mere end 2–3 år, før en planmæssig drift var

146 Et enkelt boelssted på godt 15 tdr. land medregnet.

147 I F. A. Holsteins privatarkiv (RA) findes et hæfte »Bemerkungen über verschiedene Gegenstände auf der Grafschaft Holsteinburg«, dat. Kbh. 4/10 1801 (underskr. Arc-tander?), der i et afsnit om indhegningstilstanden rummer flg. halvt læselige passus: »Herr Høeghs Buch müsste unter sie [bønderne] ausgetheilt werden, ein Exemplar an die kleineren und 2 an die grössteren Dörfer, und die Prediger oder Schullehrer in so weit einige von diessen letzten ... die Lust hätten ...« (formodentlig:) kunne administrere bogudlånet. – Iøv. er ingen af sædskifterne som Høeghs forslag.

indarbejdet (jf. P. J. Neergaards bemærkning s. 102). Det er til en vis grad startvanskeligheder, man stifter bekendtskab med i indberetningerne fra industriselskabets medlemmer. De er alle fra årene 1818 og 1822 og giver tilsammen kun oplysninger om 24 af de 41 gårde, hvis dyrkningsplaner vi kender. Mere end et indblik i forholdene giver de altså ikke. Oplysningerne om hver enkelt bonde er nedenfor samlet i en oversigt, der viser afvigelser fra planen, bondens eventuelle undskyldninger herfor og de forslag til ændringer og forbedringer, han eller den indberettende stillede.

1. Jens Nielsen, Bøgelunde, 1818: et skifte lagt til græsning i st. f. at besås m. vikkehavre, tilsyneladende ingen kløversåning, dvs. at 3 marker (af 7) var lagt til græsning i st. f. efter planen 2 til grønthøstning (vikkehavre og kløver) og 1 til græsning. Desuden var rotationen modsat planens. JN bad om en anden inddeling, da hans marker var alt for lange og smalle.

2. Thor Christensen, Flemstofte, 1818: små afvigelser, »men kommer 1820 i rette Drift«. Fik 1818 præmie af industriselskabet for planmæssig inddeling, havedyrkning og tøjers forfærdigelse¹⁴⁸.

3. Christian Nielsen, Flemstofte, 1818: Ikke if. den endelige plan, men if. en overgangsordning til denne skulle i markerne dette år have været: i nr. 1. brak, 2. vintersæd, 3. ærter, 4. byg m. kløver, 5. og 6. kløver, 7. byg, 8. rug og havre, 9. havre m. kløver, 10.–12. kløver; men der var i 1. brak, 2. og 3. græsning, 4. havre, 5. havre m. kløver, 6. $\frac{2}{3}$ byg og $\frac{1}{3}$ vintersæd, 7.–10. græsning, 11. ærter og græsning, 12. $\frac{1}{3}$ vintersæd og $\frac{2}{3}$ byg. Kontrollanten viser imidlertid megen forståelse: »Heraf sees, at Drivtstabelen slet ikke stemmer med det, som er saæet i enhver Mark, og efter min Formening bør Tabellen forandres, og da Gmd. Christian Nielsen er en gammel Mand, som nok ikke ret kan begribe, hvorledes den ene Sædart skal følge paa den anden, saa troer jeg, det var bedst at anmode Gmd. Peder Thorkildsen om at have Opsyn med denne Lod og at vise Gmd. Chr. Nielsen til rette, da jeg ellers tvivler paa, at han skal drive Lodden efter Planen.«

4. Peder Nielsen, Flemstofte, 1818: roses for sin brak og sine brakgrøfter, har opdyrket 2–3 tdr. land eng. Tabellen stemte ikke med den faktiske drift »og er nu forandret«.

5. Hans Thorkildsen, Flemstofte, 1818: på én mark nær efter planen. Den oprindelige tabel ændret.

6. Henning Jensen (far) og Jens Hemmingsen (søn), Hårslev. 3 forskellige tabeller findes: 1818 skal faderen have 12 marker i rotation, 1820 skal sønnen have 10 marker i rotation og 2 som »Hjælpemarker til Staldforing«, 1823 skal han drive hele lodden i 10-marksdrift.

7. Christoffer Nielsen, Hårslev. Fra 1814 findes en driftstabel m. overskåret kobbelfrug i 12 marker, underskrevet af Holstein. Fra 1818 en plan m. 9 marker, og samme år indberetn. om afvigelser, der kommenteres: »Da Gmd. Christoffer Nielsen vilde komme til at lide alt for store Tab, naar han skulde drive Lodden efter den af Hr. Lieutenant Castrup forfærdigede Drivtstabel,

148 »Fortegnelse over de Agtelsestegn, som Selskabet for Industrie og Huusflid paa Grevskabet Holsteinborg har tilkjendt og den 4. October 1818 offentlig uddeler« (Kildeoversigten, Holsteinborg, nr. 2).

saa er denne bleven forandret . . .«. Samme år modtog CN præmie for haveanlæg, skovanlæg, planmæssig inddeling og tøjers forfærdigelse.

8. Peder Christensen, Høve, 1818: betydelige afvigelser især bestående i vel mange bygafgrøder på bekostning af kløver og græsning.

9. Peder Olsen, Høve, 1818: nogen afvigelse især m.h.t. markernes rækkefølge i rotationen, men med 1819 som overgangsår forventes PO at være i rette drift 1820. – 1822: stærk afvigelse, en del marker var kun delvis besåede og de fleste så tilgroede m. ukrudt, at det var umuligt at se, hvad der var mark, og hvad der var skel. Dette gælder også nedenn. Jens Sørensen. Bøndernes undskyldning er, at de mangler gødning, og at de ved udskiftningen har fået de mådeligste jorder, udmarksjorder, som indtil da kun brugtes til græsning og af og til en halm havre. De beder om fritagelse for driftsplanen eller om at få en ny. Kontrollanten understøtter de to »agtværdige og stræbsomme Mænd«s bøn og foreslår selv nogle nye sædskifter til fremme af staldfodring og dermed gødningsproduktion.

10. Møller Pedersen, Høve, 1822: fulgte planen, havde fået tilladelse »til vilkaarlig Forandring, naar Bygsaeningen traf een af de lette og mislige Marker«.

11. Jens Sørensen, Høve, 1818: stærk afvigelse, stiller selv forslag til en ændret driftsplan for 1819. – 1822: som for ovenn. Peder Olsen.

12. Jens Johansen, Overby, 1822: har selv ændret markernes antal fra 10 til 9; ønsker 2 marker omlagt, så de får ens kvalitet; af 2 marker er et lille stykke taget ind til staldfodring, da denne er usikker på bakkerne og de lette jorder. Fra 1824 en ny approberet driftsplan, der er en let forbedret udgave af den, han selv havde indført.

13. Jens Jensen, Sandved, 1818: dyrker 1819 efter den vedtagne plan.

14. Anders Hansen, Skafterup, 1822: »aldeles afveget« fra planen. Af de 13 marker dyrkes de 9 i rotation: 1. helbrak, 2. vintersæd, 3. byg, 4. ærter, 5. byg, 6. havre, 7.–9. kløver. De øvrige 4 marker besås »hvert Aar med Havre, og ligger de i 3 Aar til Græsgang uden Kløver eller andre Græsarter, som dog for det mindste burde saaes deri«.

15. Christen Larsen, Skafterup, 1822: i en mark ærter i st. f. kløver, ellers efter planen.

16. Ole Nielsen, Skafterup, 1822: aldeles fraveget planen, har omdelt samtlige marker og ændret antallet fra 12 til 14. Undskyldning: har opdyrket mosejord, som ikke var medregnet i planen, i to marker en tredjedel af hver og i en tredje mark næsten halvdelen, og denne jord »er for Øieblikket lige saa god som den ældre Pløie-Jord«. Endvidere foreskrev planen ærter i grønjord, »hvilket Erfaringen har vist ham ikke at være rigtig«.

17. Peder Pedersen, Skafterup. Fra 1814 kort inddeling i 9 marker. 1822: m.h.t. sædskiftet er planen hidtil fulgt, »dog er betydelige Forandringer foretaget i Henseende til Markernes Afdeelingen . . . som efter Formeening er at undskylde, siden efter at den Tiid, at Lodden blev inddeelt, mange Mose Pletter er udtørret og benyttet til Pløje Land, og disse nu ikke kunde være til Hinder, for at Markerne meer hensigtsmæssigt kunde inddeeles«. Foreslår selv et 10 marks kobbølbrug, som kontrollanten ikke bifalder. 1823 ny driftsplan: 12 marks overskåret kobbølbrug.

18. Søren Wintzentsen, Skafterup, 1818: vil 1819 følge den vedtagne plan, men ønsker visse markers retning ændret. 1822: små afvigelser, har selv ændret: lagt enderne af to marker til en tredje, »hvilket efter Formeening er en gavnlig Forandring« (kontrollanten).

19. Christen Jensen, Spjellerup, 1818: vil 1819 følge planen.

20. Hans Nielsen, Stubberup, 1822: i overensstemmelse med planen. I brakmarken sået staldfodring (havre), men uden gødning, »ligeledes var i Brakmarken et skjønt Stykke Hør«¹⁴⁹.

21. Morten Nielsen, Sønderjellinge. Hverken kort el. driftsplan fundet, men en indberetn. 1818: »Da denne Lod efter Hr. Lieutenant Castrups Drivtstabel ei kunde komme i den rette Drift uden stort Tab for Gmd. Morten Nielsen«, så foreslås tabellen ændret (jf. Christoffer Nielsen, Hårslev).

22. Peder Jørgensen, Tornemark, har fået sin plan 1815. I indberetn. 1822 meddeles det, at han 1820 selv har ændret fra 9 til 12 skifter, »af den Grund, at han ikke kunne gjøde saa store Skifter paa cengang«. (If. kortet var hver mark på 8 tdr. land.). Han brugte alm. kobbeldrift.

23. Hans Ulrichsen, Tornemark. 1822 konstateres blot, at besåningen afveg temmelig meget fra planen.

24. Morten Andreasen, Ørslev, 1822: sandsynligvis afvigende. Driftsplanen kendes kun, som bonden beskrev den overfor eftersynet 1822, eftersom den »fortæredes af Ildsluen 1821«.

Af disse 24 fæstere fulgte altså kun én med sikkerhed (Møller Pedersen, Høve) måske dog endnu to (Jens Jensen, Sandved og Christen Jensen, Spjellerup) deres plan helt nøjagtigt. Men mange havde udmærkede grunde for deres afvigelser, og de synes at være blevet mødt med megen forståelse af industriselskabets medlemmer. Om godsstyrets videre dispositioner savnes desværre oplysninger. Man kan dog vanskeligt forestille sig andet, end at der blandt de mange fæstere, som efterhånden vedtog planmæssig drift – der var 1826 210 gårde under grevskabet¹⁵⁰ – må have været en del, som kun kunne anføre mindre acceptable undskyldninger for deres afvigelser, og overfor hvem mulkteringen derfor er blevet brugt.

Men bemærkelsesværdigt mange af de 24 fæstere fik anerkendt en anden, undertiden en tredje driftsplan. Blandt de vanskeligheder, der toges hensyn til, bemærkes især dem, der var forbundet med selve opdyrkningen af de udskiftede lodder. Hvor der var engbund og mosejord eller gødningssvage udmarksjorder, kunne en planmæssig drift ikke fastsættes en gang for alle. Gødningsproblemet forblev aktuelt, og det synes, som om industriselskabet her tog ved lære af de erfaringer, de første bønder gjorde. I en vejledning i agerdyrking, som det udsendte 1823, var ingen af de foreslåede sædskifter på under

149 I »Kronike over Grevskabet Holsteinborg 1829« (s. 31) skrev Holstein en nekrolog over denne fæster – et vidnesbyrd om, hvor opmærksomt han fulgte sine undergivne. Det hedder bl.a.: »Uagtet begavet med en god Forstand, kunde han dog ei bringe hans udvortes Stilling til synderlig Velstand, hvortil en stor mængde Børn, en ofte sygelig Kone, og tildeels ogsaa en vis Ustadighed i hans Bestræbelser, synes at have været Aarsagerne. Hans Beslægtede viiste han ofte megen Hjelp og Erkjendtlighed for imodtagne Tjenester.«

150 »Kronike over Grevskabet 1826«, s. 16 f.: desuden 44 boelssteder (à 1–4 tdr. htk.) og 308 huse m. jord. Disse blev også pålagt planmæss. drift. (fæsteprot.).

11 marker, 10 kunne gå an, »men ringere end 10 Lodder bør i Almindelighed ikke have, thi ellers kan en heel Lod ikke gjødes stedse, og at gjøde alt, hvad der optages, er en Regel, som under ingen Betingelse maae overtrædes«¹⁵¹. Iøvrigt er samme lille skrifts bestemmelse den, »at blive læst og forklaret i Aftenskolerne, og da man ikke bør overdrage Jordernes Dyrkning til Mennesker, som ikke have Kundskab om en god Agerdyrkning, saa er det besluttet: at fra Nytaaret 1824 Ingen skal erholde Fæste paa Grevskabet, enten paa en Gaard eller paa et Huus med Jord, uden at have aflagt Prøve paa: at han kiender og forstaaer de Grundsætninger, som denne Veiledning indeholder, til hvilken Hensigt en Examen vil blive afholdt paa Holstenborg hvert Foraar efter at Aftenskolerne have holdt op, og til andre Tider saa ofte det behøves, hvor de Bønderkarle som ere 20 Aar gamle og derover kan fremstille sig . . .; hvorover hver Bondekarl da vil erholde et Beviis; og, for at forebygge at det Lærde ei skulde være glemt til den Tid, naar Jord bliver overdragen, skal den, som vil have Fæste paa nye lade sig prøve, om han erindrer og forstaaer, hvad denne Bog indeholder, naar det er mere end 3 Aar siden, at han deri er bleven examineret. Maatte den stifte megen Nytte, og foranledige Lyst til mere Læsning og fornuftig Eftertanke over Agerdyrkingen«¹⁵².

På Holsteinborg praktiseredes ved hjælp af fæsteinstitutionen en obligatorisk bondeuddannelse. Det holsteinske godsstyre var nok ikke typiske for begyndelsen af 1800-tallet, men med sin humane form og sit praktiske greb om oplysning og oplæring realiserede det ideer, som samtiden satte højt. I den forstand var det tidstypisk; og fæstebrevene fra Giesegaard, måske også P. J. Neergaards artikel, tyder på, at eksemplet måske heller ikke var helt enestående.

Bøndergodsets dyrkning efter udskiftningen

Det undersøgte godsarkivmateriale er utilstrækkeligt til en skildring af fæstegodsets dyrkningstilstand. En vurdering af resultaterne af godsejernes bestræbelser må derfor bygge på kilder, der i bredere almindelighed oplyser om dyrkningen i de tre amter. De fleste af kilderne sonder ikke mellem selvejer-gods og fæstegods. Emnet sprænger således i en vis forstand afhandlingens rammer, dog uden fare for at billedet bliver alt for skævt, da vilkårene for en planmæssig drift i mange henseender var de samme på hele bøndergodset, og da fæstegodset dominerede i hele perioden, præger det naturligvis kildernes udsagn.

Fra periodens begyndelse har vi – foruden hoveriefterretningerne, som belyser en lille del af fæstegodset – G. Begtrup's »Beskrivelse over Agerdyrknin-gens Tilstand i Sjælland og Møen« fra 1803. Hans forlæg er ikke bevarede.

151 Kort Veiledning, s. 36.

152 Cit. efter bogens fortale.

En del af sine oplysninger kan han have indhentet ved selvsyn, men hovedparten har han nok modtaget fra godsejere, forvaltere, præster, landinspektører og andre skrivekyndige folk med lokalkendskab – de citeres i alt fald ofte. Det gælder formodentlig Begtrup som de øvrige forfattere, hvis udsagn har kildeværdi, at de sjældent gik direkte til bønderne for at høre deres mening¹⁵³. Hvor formålet var at give et sandfærdigt billede af markinddelinger og sædskifter, betyder dette dog nok mindre end hvor der skønnedes om grundene til de herskende tilstande. Specielt de landbrugskyndige præster, af hvilke der var mange, har dog som baggrund for vurderingerne haft både fagligt udsyn og kendskab til deres sognebørns tankegang og dyrkningsvilkår. Denne side af sagen berøres imidlertid ikke så meget af Begtrup som af andre forfattere.

Fra periodens slutning har vi et endnu fyldigere kildemateriale i Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser. Forfatteren til beskrivelsen over Præstø amt (1839) var sognepræsten i Mern, O. D. Lütken, der 1823 havde taget energisk til orde mod Drewsens forslag om at ophæve livsfæstet¹⁵⁴. 1840 udkom beskrivelsen over Sorø amt, forfattet af sognepræsten i Vemmelev, P. Duus, og som afslutning på hele serien i 1844 bindet om Holbæk amt, hvis forfatter var en ung godsejer, Th. Hasle til Hesselbjerggård, der siden gik ind i politik som bondeven og venstremand¹⁵⁵. Alle tre forfattere rejste omkring i deres amter for at samle oplysninger til besvarelse af de 29 spørgsmål, Landhusholdningsselskabet stillede, og deres iagttagelser supplerede de med oplysninger fra præster, godsejere og forvaltere etc.¹⁵⁶. Der er altså grund til at tro, at de i modsætning til Begtrup har haft større personligt kendskab til de – mindre – områder, de beskrev. Endvidere er det en fordel i forhold til mange andre kilder, at driftsmåden var et af de punkter, forfatterne specielt skulle gøre rede for.

Den mest generelle beskrivelse gav Hasle, der så det som sin opgave at skildre det typiske. Duus' skildring af Sorø amt repræsenterer det modsatte yderpunkt, idet den behandler hvert sogn for sig. Sogn for sogn anføres den almindeligste dyrkningsmåde. Det giver mulighed for at se nærmere på de sogne, hvor hovedparten af fæsterne hørte under et af de godser, som stillede driftsbetingelser i deres fæstebreve. Duus' driftsangivelser er imidlertid stereo-

153 Kildeovervejelserne ang. Begtrup tildels fra F. Skrubbeltrangs universitetsøvelser efteråret 1965 og en tilhørende litteraturoversigt.

154 Jf. Jordpol. II, s. 48 f.

155 DBL.

156 Hasle nævner dog ikke andre kilder end egne iagttagelser. Især af forordene til bd. 13 og 14 synes at fremgå, at Lütken og Duus kun i ringe omfang har anvendt de indberetn., som indsendtes til Landhusholdningsselskabet i beg. af 1820'erne, og som vel for størstedelen var forældede til en beskrivelse af den »nærværende« tilstand o. 1840 (jf. Hertel I, s. 260ff.). Hasles besvarelse tyder også på, at han kun har brugt nyere oplysning.

type, mest udpræget for sognene i Ringsted herred og mindst i Slagelse herred, hvor han selv var præst. Det rejser spørgsmålet om deres pålidelighed, men kan også betyde, at dyrkningen var mest ensartet i Ringsted herred. Som et indicium for, at Duus har rådført sig med sine kaldsfæller, og at de formodentlig har givet ham deres almindelige indtryk af hele deres pastorat, kan nævnes, at dyrkningsmåden i et annexsogn praktisk taget altid »er som Hovedsognets«.

Fra midten af perioden findes to kildegrupper, som m.h.t. pålidelighed formodentlig er på linie med Begtrup og amtsbeskrivelserne, men i henseende til oplysningernes fylde står tilbage for de sidstnævnte. Det er dels en række indberetninger til Rentekammeret, dels et par »statistiske« beskrivelser af begrænsede områder¹⁵⁷.

Rentekammerindberetningerne fra 1818 og 1820 rummer især oplysninger om dyrkning af foder- og handelsplanter og om udbredelse af vexeldrift og staldfodring, men iøvrigt intet om driftsmåden. De er indsendt af godsejere, forvaltere, amtmænd og andre embedsmænd. De tabellariske oversigter over høstens udfald m.m. fra årene 1819–22 indsendtes alene af amtmændene, men kan være udfærdiget på grundlag af lokale indberetninger til disse. De er meget kortfattede og generelt formulerede, og kun 1821 og 1822 gives oplysninger om udbredelsen af planmæssig drift. Endelig findes i Rentekammeret nogle excerpter af indberetninger 1811–15 fra amtmænd i Sorø, senere gehejme-statsminister P. C. Stemann, som ejede Valbygård i samme amt og forestod forvaltningen af Sorø Akademis jordegods¹⁵⁸. Stemann skildrer forholdene i amtet noget bredere end de øvrige indberettere og giver især indblik i krigens virkning på bøndernes kår.

Om forfatteren til den »statistiske« beskrivelse af Møn, Johan Paludan, må det være tilstrækkeligt at nævne, at han var præst i Fanefjord, og om hans oplysninger, at de ikke strider mod O. D. Lützens, som var hentet fra flere andre sider. Veterinæren J. V. Neergaard berejste 1827 på opfordring af Landhusholdningsselskabet det ham »forud aldeles ubekjendte Østerflakkebjerg Herred« i 6 uger, hvorefter han aflagde mundtlig beretning for selskabet og troede sit hverv tilendebragt. Først nogle måneder senere blev han bedt om at udarbejde en skriftlig beretning til trykning. Den udkom 1830. Om den tvivl, man som følge heraf kan nære til oplysningernes pålidelighed, skriver Neergaard selv, at »Vel havde jeg paa Reisen nedskrevet de med Hensyn til mit

157 Paludan II. – J. V. Neergaard: Beskrivelse over Østerflakkebjerg Herred, 1830. – 1818 og 1820 Indberetn. om vintersæden, sædarter, foderurter . . . if. cirk. 1/12 1810 og 25/10 1817 (Rtk. 352.155) ~ 1819,21–22,39 Tabellariske oversigter over høstens udfald . . . (Rtk. 352.182). – 1776–ca. 1840. Af Møstings, Stemanns og Kaas' papirer vedr. landvæsenet (Rtk. 2485.137). – I Nye Landoecon. Tid. VI, s. 62 ff. er publ. de tabellariske oversigter 1813 og 23, som tilstilledes Landhusholdningsselsk. af Rtk.

158 DBL.

landoekonomiske Hverv vigtigste Gjenstande, men Meget, som ikke var uvigtigt, havde jeg betroet til Hukommelsen. Dette vilde jeg vel ved Tankeforbindelse føje Tid efter Reisens Fuldendelse lettelig kunne have tilbagekaldt i min Erindring; men efter nogle Aars Forløb maatte en saadan Ideeassociation være saare vanskelig . . . « Man står altså lidt usikkert over for de ofte tilsyneladende meget exakte oplysninger og usikkerheden bortvejres ikke ganske, når man konstaterer overensstemmelse med den 10 år yngre beskrivelse af Sorø amt, eftersom Duus i sit forord erklærer i et vist omfang at have benyttet Neergaards skrift.

Fra hele perioden findes spredt i tidsskrifter og pjecer en lang række udtalelser om bøndergodsets dyrkningstilstand. Nogle gives i form af »optegnelser« eller »dagbogsblade« fra rejser i »provindserne«, og fremstiller således forholdene ret neutralt. Andre forekommer umiddelbart mere tendentiøse, fordi de optræder i artikler, hvis ærinde ikke er at skildre de faktiske forhold, men at forbedre dem. Problemet er her, om forfatterne i deres iver for at betone nødvendigheden af forbedringer har skildret tilstandene værre, end de var. Hvor flere forfattere med forskelligt sigte udtrykker samstemmende opfattelser, må de dog tillægges kildeværdi. Det gælder f.eks., når O. D. Lütken 1823 i skarp polemik mod Drewsens ideer giver ham ret i hans skildring af tilstanden på bøndergodset¹⁵⁹.

At alle kilderne til dette afsnit er beretninger og således hver især udtryk for et subjektivt skøn, er dog ikke kun en svaghed. Den personlige kommentar er ofte mere oplysende end den blotte konstatering af en driftsforms udbredelse, fordi denne kan være praktiseret i forskellige variationer, som atter af forskellige grunde kan være mere eller mindre strengt overholdt. Fælles for kilderne – måske bortset fra 1818-indberetningerne – er endvidere, at deres forfattere samtidig var landbrugets teoretikere og foregangsmænd. Herved forlenes mange af beskrivelserne med et didaktisk præg. J. V. Neergaard f.eks. tildeler hver beskrevne genstand i Øster Flakkebjerg herred enten ros eller kritik, og kritikken er konstruktiv, så der bruges lige så megen plads på forslag til forbedringer som på regulær beskrivelse. Skulle der end være en tilbøjelighed hos forfatterne til at vurdere tilstandene for lavt på baggrund af de ideale systemer, giver dog netop de hyppige vurderinger ud fra fælles normer mulighed for at sammenligne forskellige forfatters meninger om forskellige egne. Størst vægt får beskrivelserne dog, når de stemmer overens om samme lokalitet. Kildernes spredte og generelt beskrivende karakter gør det ikke muligt nøjagtigt at måle tilstandene år for år eller vilkårligt at sammenligne en egn med en anden. Kun glimtvis træder enkelte lokaliteter klarere frem. Over et spand af 40–50 år er det dog muligt at spore en udvikling, hvis hovedlinie skal forsøges trukket op.

159 Jordpol. II, s. 49. – Art. vil blive anf. i noterne i det omfang, de anvendes.

Hvor driften ved udskiftningen blev overladt til bønderne selv, indførtes ikke koppelbrug. Og selv hvor godsejeren lod markerne inddele og udleverede en driftsplan, har vi set, hvor vanskeligt det var at få bønderne til at overholde den¹⁶⁰. Mange fortsatte med gammelt markbrug. Nogle lod sig friste af øjeblikkelig vinding til i de første år kun at så rug og byg i de bedst gødskede jordstykker og tog havre på de magre jorder¹⁶¹. Driften forblev dog næppe helt planløs ret længe. Når Begtrup hævder, at bønderne dyrkede »uden ordentlig Drift«, skal det formodentlig forstås: uden anvendelse af et af de bedre driftssystemer med helt regelmæssig inddeling og sædskifte; thi samtidig angiver han nogle almindelige dyrkningsmåder, som tyder på en vis plan og påvirkning fra koppelbruget:

I *Sydsjælland* (Vordingborg amt):

A	B
1. havre	1. vikke el. vikkehavre
2. rug el. byg, gødet	2. byg
3. byg el. rug	3. rug, gødet
4. havre med kløver, 3–4 års kløver og græsning	4. havre med kløver, 3–4 års kløver og græsning

I *Vestsjælland* (Korsør, Sæbygård og Kalundborg amter):

C	D
1. byg	1. rug i sommerbrak
2. rug	2. byg
3. byg	3. ærter, rug el. byg
4. havre og lidt ærter og vikke	4. havre med kløver ¹⁶²

Når disse sædskifter i 7–8-marksinddeling ikke betegnes koppelbrug, skyldes det manglende viden om skifternes og sædfølgens regelmæssighed, manglen af brak, og at mere end halvdelen af jorden til stadighed synes at have været under dyrkning en del steder. To af dyrkningsmåderne forekommer dog ikke så ringe. B må have givet rigeligt foder og vinder da også Begtrups anerkendelse, og D kan man sagtens forestille sig approberet af grev Holstein. Helbrak var sjælden på det sjællandske bøndergods, da Begtrup skrev sit værk¹⁶³. I stedet brugtes nogle steder sommerbrak, men almindeligvis forberedtes jorden til hovedafgrøderne ved, at der såedes havre i grønjorden, hvorpå der gødedes på stubbene, en fremgangsmåde som både pastor Høegh og grev Holstein aner-

160 Jf. s. 92, Øbjerggård.

161 Begtrup II, s. 76 f. og s. 79. – Se s. 91 f., Harrested og Øbjerggård. – Se s. 80, pastor Cramer.

162 Begtrup II, s. 81 f.

163 Begtrup II, s. 55.

kendte¹⁶⁴. Af A og C fremgår, at ikke alle bønder var nået til den opfattelse, som teoretikerne hyldede, at der skulle gødes til vintersæd, men at en del stadig gødede til byg, »Bondens kjæreste Sæd«¹⁶⁵.

Samles de spredte oplysninger fra tiden midt imellem Begtrup's beskrivelse og amtsbeskrivelserne, får man det indtryk, at der var langsom fremgang – mindst mærkbar i Holbæk og tydeligst i Præstø amt. Planmæssig drift var »sjælden« på bøndergodset i Holbæk amt 1821; en del bønder dyrkede dog jorden »taaleligt«. I Sorø amt fandt man 1821 planmæssig drift »hos enkelte«, 1822 »hos en del« bønder, og i det hele brugte de »en bedre Sædfølge og en mere velordnet Drivtsmaade end forhen«. I Præstø amt var planmæssig drift »temmelig almindelig«, og kun enkelte bønder fulgte endnu den gamle driftsmåde¹⁶⁶.

En inddeling i 6, 7 eller 8 skifter har været almindeligst, hvilket på mange fæstegårde betød marker på op mod 10 tdr. land, langt over hvad der som regel kunne gødes godt. Foruden en passende størrelse savnede markerne ofte en »regulær Skikkelse« og hegn¹⁶⁷. Sædskiftet kunne være meget forskelligt fra egn til egn og fra gård til gård. En forfatter hævder, at det 1812 var temmelig almindeligt på muldlerede jorder at se bønderne tage 1. byg, 2. rug, 3. byg, 4. havre, 5. havre, et ringere sædskifte end nogen af dem, Begtrup anførte, men han oplyste samtidig, at kobbeldrift med helbrak hvede og vaxling med bælg-sæd havde vundet indpas i Præstø amt¹⁶⁸. På Møn holdt mange bønder dog stadig fast ved 4-marksdriften (1. vintersæd, 2. ærter og byg, 3. byg og havre, 4. hvile og/el. brak), men her dyrkedes megen hvede¹⁶⁹. Ifølge rentekammerindberetningerne var helbrak o. 1820 sjælden i Holbæk, brugt af en del i Sorø og meget almindelig i Præstø amt. Kløver såedes af næsten alle, men Stemann (Sorø amt) klagede 1811 over, at frøet ofte var dårligt, at det som regel såedes for tyndt og kom for langt fra gødningen. Endvidere fik kvæget lov til at græsse, så snart kornsæden var høstet, og tidligt næste forår afgnavede og nedtrådte det hurtigt de spæde planter. Kartoffler dyrkedes af mange i alle tre amter, men kun i haverne til brug i husholdningen. Hovedårsagen til, at de ikke lagdes i marken, fandt Stemann i opgivelsen af ævret, hvorefter kartoflerne ville blive rodet op og fortæret af svinene. Ærter dyrkedes derimod både

164 Begtrup II, s. 123. – Jf. s. 12 f. og s. 54.

165 Begtrup II, s. 82 og 118.

166 Rtk. 352.182. Tabellariske oversigter 1821 og 22. Man kan gisne om grundlaget, disse summariske domme er afsagt på, men de synes bekræftet af andre kilder: Begtrup, Landoecon. Tid. I, s. 420. J. H. Larsen: Hvilke ere de Hindringer ... Besvarelse af prisopg., trykt i Landhusholdningsselsk. Nye Skr. III, 1815 (s. 131 ff.) s. 155 f. – Hos begge forf. nævnes Præstø amt som særl. fremskredent. Det alm. indtryk af amtsbeskr. er, at Holbæk amt stod noget tilbage for de to andre.

167 J. H. Larsen, op. cit., s. 142.

168 J. H. Larsen, op. cit., s. 155.

169 Paludan II, s. 213 f.

i Præstø og i nogle egne af Sorø amt temmelig meget; og der var almindelig fremgang m.h.t. grundforbedringen¹⁷⁰.

Bregentved besøgte 1822 af industrihistorikeren O. J. Rawert, der i høje toner priste tilstanden i grevskabet. At agerbruget her stod så højt, skyldtes ikke mindst A. G. Moltkes indførelse af kobbølbrug i landsbyfællesskabet; men også efter udskiftningen »foreskrevet Bønderne, hvorledes de skulle drive Gaardene, og med velgiørende Strengthed vaagedes over at det skete«¹⁷¹.

Fra Bregentved drog Rawert videre til Holsteinborg: »et af de for en Oekonom interessanteste Steder i Danmark . . . For faa Aar siden var dette Grevskab ikke videre i Kultur, end den hele omliggende Egn, hvilket just ikke vil sige ret meget; overalt var uindhegnede Marker, slet drevne Jorder, daarlige Bøndergaarde, maadelige Veie, nu ere Markerne næsten overalt indhegnede med forsvarlige Giærder, disse tildeels beplantede med Piil, eller, hvor Indhegningen endnu ikke ere, ses dog Spor til deres Begyndelse, Haugerne indesluttede af Giærder af Steen, opgravne af Markerne, Jorderne sees nu hyppigen meget vel behandlede, og nogle Steder ere de det i fortrinlig Grad.« Alt dette og mere til som resultat af grevens og industriselskabets virksomhed siden 1809¹⁷².

Men trods hæderlig dyrkning visse steder i Sorø amt og forsvarlige tilstande i Præstø amt, er det klart, at afstanden mellem almindelig praksis og de krav, Thaers disciple på denne tid så ihærdigt fremsatte, var gabende stor. Vexeldrift brugtes overhovedet ikke af bønder, og kun et par heste, goldkøer eller ungkreaturer staldfodredes af nogle og ofte kun på den varmeste tid af sommeren¹⁷³.

Ved periodens slutning brugtes staldfodring måske i lidt større udstrækning, men vexeldriften var med få undtagelser stadig forbeholdt dyrkere uden for bondestanden. Bondebruget havde i almindelighed nærmet sig det tidligste forbillede, kobbølbruget. Man traf nu sjældent under 6 eller over 12 skifter, og de fleste bønder havde 9 marker. Sædfølgen var almindeligvis: 1. brak, 2. vintersæd, 3. byg, 4. ærter og/el. kartofler, 5. byg, evt. rug, 6. havre med kløver, 7. kløver, 8. og 9. græs. Undertiden var der en bygmark mindre og en græsmark mere, undertiden grønjordshavre før brakken, så kløveren såedes i den magre byg¹⁷⁴.

I visse egne af de tre amter fandtes dog bemærkelsesværdige undtagelser fra

170 Rtk. 352.155, 352.182 og 2485.137.

171 O. J. Rawert: Brudstykker af en Dagbog . . . Nye Landoecon. Tid. IV, s. 202ff.

172 O. J. Rawert, op. cit., s. 206 ff. – Jf. B. F. Rønne: Nogle Bemærkninger paa en Reise i Sjælland. Nye Landoecon. Tid. III, s. 218 ff.

173 Rtk. 352.155 og 352.182.

174 Den da. Bondeven, 1841, nr. 49: almindeligst på Sjæll. – J. C. Jensen, s. 134: almindeligst i landet. – Neergaard: almindeligst i Østerflakkebjerg hrd. – Amtsbeskr. Holbæk: alm. i alle hrdr. undt. Odsh. – Amtsbeskr. Sorø: alm. i alle hrdr. undt. Slagelse hrd. – Amtsbeskr. Præstø: alm. i alle hrdr. undt. Møn, Tybjerg og Faxø hrdr.

det typiske. I *Holbæk amt* fandtes således endnu hos enkelte bønder og mest udbredt i Odsherred, hvor de forbedrede brugsmåder var undtagelsen, hvad Th. Hasle kalder »den gamle Driftsmaade«: 1. meget dårlig behandlet brak, 2. byg, 3. byg, 4. rug, 5. byg, 6. rug eller havre og undertiden havre »saalænge Jorden kun vil give et Straae«, hvorpå jorden udlagdes til græs på ubestemt tid, men sjældent med kløver¹⁷⁵.

I Slagelse herred, *Sorø amt*, var der stadig mange sogne, hvor en fast rotation kun fulgtes af enkelte bønder, og i de øvrige sogne begyndte rotationen almindeligvis med gødet byg efter grønjordshavre. Rækken af langstråede afgrøder var dog mindre udmattende end i Odsherred, idet der næsten altid toges kartofler og bælgسэд i 3. eller 4. halm. Samme dyrkningsmåde brugtes i et mindre antal sogne i Vester Flakkebjerg herred.

I sognene omkring Holsteinborg var den almindelige planmæssige drift derimod bedre end noget andet sted; f.eks. anvendtes i Venslev og Holsteinborg sogne næsten fuldstændig vekslen mellem langstråede og bredbladede afgrøder 1. helbrak, 2. vintersэд, 3. kartofler, 4. byg, 5. bælgسэд, 6. byg, 7. havre med kløver og 3 års hvile.

I sognene under de andre godser, som foreskrev planmæssig drift, fremtræder sporene af denne virksomhed dog mindre markant i Duus' amtsbeskrivelse. Når hovedparten af Ringsted og Øster Flakkebjerg herreders bønder anvendte helbrak, såede kløver og brugte det sædskifte, som ovenfor er anført som det typiske, kan det være et resultat af bestræbelserne på Bregentved, Giesegård og Gunderslevholm (og P. J. Neergaards andre godser Førslev, Fuglebjerggård og Kastrup), som lå i disse herreder. Dog erindres det, at Giesegårds ejer forlangte overskåret kobbelsbrug, og at P. J. Neergaard krævede en sædhalm mindre mellem gødning og kløver, end bønderne tog 1840 – havren skulle i stedet være sået i grønjorden lige før brakken (se s. 101). Det er desuden bemærkelsesværdigt, at de fleste bønder i Gunderslev sogn 1840 ikke havde noget bestemt sædskifte, og de enkelte, som fulgte en driftsplan, havde 1. vintersэд i halvbrak, 2. byg, 3. havre med kløver og rajgræs og derpå 3 års hvile. Det tyder ikke på, at godsstyret har ført særlig streng kontrol. Driftsplanerne fra Bregentved kendes ikke, men fæsterne måtte ikke tage mer end 4 halme efter gødskningen (jf. s. 97), hvad de altså gjorde 1840. I Eggeslevmagle sogn (V. Flakkebjerg h.), hvor Gerdrup og Lyngbygård lå, startede den almindelige rotation med gødet byg i grønjord, og først derefter kom vintersэд (jf. s. 101). Og endelig skal nævnes Holsteinborgs nabogods Basnæs, hvor fæstebrevene fra 1808 gav løfte om et driftsskema, og indtil dette udleveredes, krævedes »fuldbrak« og »et ordentligt Skifte«; men i Tjæreby sogn, hvor hovedgården lå, fulgte kun enkelte bønder 1840 en bestemt driftsplan, »dog udbreder Heelbrak og Kartoffeldyrkning sig efterhaanden mere og mere«¹⁷⁶.

175 Amtsbeskr. Holbæk, s. 20 ff.

176 Amtsbeskr. Sorø, s. 60 ff. – Jf. Rützow, s. 31 f.

I hele *Præstø amt* var det almindeligt, at bønderne fulgte en eller anden form for planmæssig drift. I Tybjerg og Faxe herreder og på Møn afveg de gængse driftsformer dog en del fra den typiske, som brugtes i de 4 andre herreder. Mest særpræget var dyrkningen på Møn, hvor hovedparten af bønderne stadig holdt fast ved 4-marksdriften: 1. rug og hvede i sommerbrak, 2. ærter, 3. byg og noget havre, 4. græsning til St. Hans. O. D. Lütken hævdede dog, at den almindelige kritik af denne dyrkningsmåde – at den udpinte jorderne – ikke var så berettiget, når det gjaldt lerede jorder som på Møn. Disse var vanskelige at behandle efter længere tids hvile, og de kunne sjældent bære kløver mere end ét år. Til bøndernes forsvar talte endvidere de gode fold ($6\frac{1}{2}$ –7) og rige afgrøder. Imidlertid måtte han indrømme, at det lille græsland medførte, at der kun kunne holdes få kreaturer, hvorved bønderne blev meget afhængige af kornpriserne. Måske af den grund var det o. 1839 ved at blive almindeligt at så kløver på et par tønder land af hvedemarken og bruge det til slet og græsning de to følgende år¹⁷⁷.

På Faxe herreds »kraftige« jorder fandt Lütken, at den inddeling i 7 marker, som brugtes af de fleste, var bedre egnet end den inddeling i 11 kobler, som Spjellerup sogn (under Vemmetofte) havde haft indtil 1812. På egnen så man 7-marksbrugets gladelige resultater på de veldyrkede marker, og det burde derfor anbefales »til enhver Landmand, der har gode kraftige Jorder; for hvilke 7-Tallet kan ansees om ikke for et helligt saa dog med Hensyn til Markinddeling for et heldigt Tal«. I de frugtbareste byer i Faxe sogn brugtes det således: 1. helbrak, 2. vintersæd, fortrinsvis hvede, 3. byg, 4. ærter, 5. havre, 6. kløver, 7. græs¹⁷⁸. I Tybjerg herred, hvor jorderne som helhed var lettere, tog bønderne færre halme efter gødningen, almindeligvis kun tre¹⁷⁹.

Sammenfatter vi vor viden om dyrkningspraksis på bøndergodset i de tre amter o. 1840, må vi altså konstatere, at driftsformerne var meget forskellige (kun de almindeligste eksempler er anført), og at der langt fra overalt anvendtes planmæssig drift. Hvor en sådan benyttedes, var det i reglen som en variation over kobbeldriftens grundform. Trods 30–40 års teoretisk viden om betydningen af hyppig sædveksling, var det endnu almindeligt at tage 3–4 langstråede afgrøder efter hinanden. Ærte- og kartoffeldyrkning havde mange steder vundet indpas i sædskiftets 3. eller 4. halm, men kløveren, der nu såedes næsten overalt, kom henved 4–5 år efter gødningen og gav kun ringe udbytte. Da den sammen med det efterfølgende græsleje stadig var af største betydning

177 Amtsbeskr. Præstø, s. 104 ff., jf. Paludan, s. 213 ff.

178 Amtsbeskr. Præstø, s. 119.

179 Almindeligste sædskifte: 1. brak, som oftest sommerbrak, 2. rug el. hvede, 3. byg, 4. havre el. ærter, 5. havre m. kløver, og derefter 3–4 års græsleje. Amtsbeskr. Præstø, s. 118.

for kvægets underhold, var dettes antal stadig relativt lille¹⁸⁰. Det overskårne kobbølbrug, som skulle hjælpe herpå, anvendtes praktisk talt kun på hovedgårdene. Helbrak var ved at blive almindelig, dyrkningen af foder- eller handelsplanter i brakken – brakfrugter – forekom kun i mindre omfang.

Der er altså et tydeligt misforhold mellem det tempo, hvormed udskiftningen gennemførtes, og det, hvormed »en ordentlig Drift« indførtes. De dyrkningsformer, som teoretikere og vejledere ved 19. årh.s begyndelse betragtede som grundvilkårene, hvorpå det nye landbrug økonomisk skulle opbygges, var kun delvis i brug omkring 1840.

Her skal ikke forsøges en fuldstændig forklaring på den langsomme udvikling, men der skal dog til afslutning fremdrages nogle væsentlige sider af bøndernes situation ved udskiftningen og i tiden umiddelbart efter.

Efter hvilke retningslinier kunne de anlægge en planmæssig drift – når man ser bort fra de godser, hvor ejeren foreskrev en sådan? Størstedelen af de bønder, der fik overdraget en udskiftet gårdlod, var opvokset med fællesskabets trevangsbrug. Men på hovmarkerne og mange præstegårdsjorder havde de haft kobbølbrugets inddeling for øje¹⁸¹. Efterhånden afgav også flere fremskredne bønders jorder eksempler til efterfølgelse. Troen på eksemplets betydning var overhovedet stor blandt tidens landbrugspædagoger, og man så da også opløftende prøver på dets magt¹⁸².

Eksemplets betydning var tillige ideen i det støtteprogram, hvormed Landhusholdningsselskabet fra 1818 søgte at hjælpe sjællandske bønder til at indføre planmæssig drift. Da de under krigen (1807–14) var blevet pålagt extra byrder, især kørsel for at skaffe hovedstaden brændsel, og da salg af brændselsbeholdningerne efter krigen indbragte et betydeligt overskud, blev der overladt Landhusholdningsselskabet 40.000 rdl. (navneværdi), som skulle anvendes til gavn for agerdyrkningen og agerdyrkerne, i første omgang på Sjælland. Selskabet overvejede først at bruge pengene til oprettelse af mønsterbrug; men da udgifterne hertil ville blive for store, og »Eksemplet, som gaves ved et saadant Avlsbrug, kun virkede indenfor en snæver Grændse . . . og endelig fordi Bønderne, paa hvem dog egentlig skulde virkes, som oftest ei synderlig lægge mærke til det, som ei iverksættes af deres Jevnlige, hvis Evner ei overstige deres«, så besluttedes det at tildele bønder, der ville indføre en

180 If. amtsbeskr. ret varierende i forh. t. dyrkningsmåden, men i Sorø a. (fx.) gennemsnitl. 1 stk. kvæg pr. 5–7 tdr. land (foruden heste, får, svin og gæs). Jf. Neergaard, s. 42.

181 Begtrup II, s. 77 og 91 f. – Hovedgårdsdriften var dog ikke det bedste mønster for en bonde at følge (jf. citatet af pastor Cramer s. 80); men bortset herfra var den næppe heller særl. forbilledlig ved periodens beg.: størstedelen af de hovedgde, Begtrup beskrev 1801, tog 4–5 langstråede afgrøder efter hinanden, og kun et mindre antal brugte overskåret kobbølbrug (Begtrup: Beskr. af hovedgdene i Sjæll.).

182 Begtrup II, s. 88 f. og s. 216. – Hans Jensen: A. G. Moltkes Forbedringer, s. 106. – Rtk. 352.182 (anm. i Tabell. overs. fra Holbæk a. 1819). – Amtsbeskr. Holbæk, s. 24 f.

anerkendt planmæssig drift, en understøttelse på 100–200 rdl. årlig i de første 3–5 år til hjælp ved driftsomlægningen. Bønderne skulle i deres ansøgning give oplysning om deres jorders beskaffenhed, hartkorn, areal, beliggenhed, udskiftning og besætning, den nuværende drift og den, de ønskede at indføre m.m., og de, som modtog understøttelsen, skulle underkaste sig selskabets tilsyn og forskrifter. I første omgang meldte 50 bønder sig, hvoraf 18 tildeltes understøttelser. I begyndelsen var selskabet mindre streng i sine fordringer, men efterhånden som ansøgenes tal steg, stillede større krav til bøndernes forudsætninger, grundforbedringen m.m., og fortrinsvis anerkendtes overskåret kobbelbrug og vexeldrift. Senere udvidedes ordningen til hele landet, og 1839 var ialt 195 jordbrugere, deriblandt husmænd og skolelærere, blevet understøttet. Selskabet anmodede pålidelige mænd, som boede i nærheden om at påse, at vilkårene overholdtes nøje¹⁸³. Kontrollen har imidlertid ikke været lige effektiv alle steder. Da J. V. Neergaard 1827 berejste Øster Flakkebjerg herred, konstaterede han, at agerdyrkningen hos 2 af de gårdmænd, som havde modtaget understøttelse, »ei alene intet følgeværdigt Exempel have givet, men maatte endog af enhver Kyndig og Upartisk holdes for de sletteste Avlsbrug i hele Herredet«¹⁸⁴. Mere positivt var Drewsens indtryk af en kontrolrejse, han foretog for selskabet i Holbæk amt 1828: kun i 2 af 11 tilfælde var det ønskede resultat ikke nået, og i det ene skyldtes det ikke bonden selv. Her var altså mulighed for, at bøndernes lodder kunne tjene som mønsterbrug, »og virkelig sporede hist og her, at de saaledes givne Exempler havde vist sig virksomme«¹⁸⁵.

Også ved uddeling af præmier søgte Landhusholdningsselskabet at tilskynde til planmæssig dyrkning, og i denne virksomhed fulgtes det fra 1815 af det økonomiske selskab i Holbæk amt og industriselskabet for grevskabet Holsteinborg. J. G. Moltkes legat til agerdyrknings og husflids fremme på grevskabet Bregentved belønnede fra 1819 med pengebeløb de jorddykere, »som bedst drive og dyrke deres Jorder«, og 1834 stiftedes det landøkonomiske selskab for Sorø amt, især på initiativ af grev Holstein, bl.a. med det formål i 3 år at yde årlig understøttelse (60 rdl.) til jorddykere, som ville begynde en planmæssig drift¹⁸⁶.

Under mindre organiserede former har sikkert mange præster og en del godsejere uden at stille krav søgt at opmuntre bønderne til bedre markbrug. For at disse bestræbelser overhovedet kunne få mening, var oplysning nødven-

183 Hertel I, s. 229 ff. – Den oecon. Correspondent II, s. 339 ff. – Nye Landoecon. Tid. VII, s. 105 ff.

184 Neergaard, s. 117 ff.

185 Nye Landoecon. Tid. VII, s. 109 ff.

186 Hertel I, s. 231, jf. s. 204. – Den oecon. Corresp. I, s. 79 f. – Den oecon. Corresp. II, s. 263 f. og 339 ff. – Ugebl. f. den da. Bonde, 1834, nr. 3 og 7. – Den da. Bondeven, 1837, nr. 3. – J. A. L. Holm, 1844, s. 206 ff. – Amtsbeskr. Holbæk, s. 195 f. – Amtsbeskr. Sorø, s. 54 f. – Amtsbeskr. Præstø, s. 300 ff. og 311 ff.

dig, og der er vidnesbyrd nok om, at dette erkendtes. Tidsskrifter som *Oeconomiske Annaler*, *Landoeconomiske Tidener*, *Den oeconomiske Correspondent* m.fl. var væsentligst skrevet for et dannet publikum og havde vel heller ikke mange læsere i bondestanden. Først med »Bondevennen«, der udkom fra 1837, fik et tidsskrift større udbredelse i denne stand¹⁸⁷. Spørgsmål, hvor mange bønder der læste, hvor meget og hvad, er uhyre vanskeligt at besvare. Det tør dog antages at læsningen tiltog meget i de 50 år, som her er behandlet. I hele perioden udkom mange landbrugsfaglige skrifter, skrevet med henblik på bønder. »Fader Høeghs« vejledning udsendtes i 3 oplag under Landhusholdningsselskabet medvirken. Selskabet udsendte mange andre skrifter mere eller mindre beregnet på bønder. Flest bønder nåede det nok med de små artikler om landøkonomiske emner, som det fra 1782 fik lov til at trykke i den officielle almanak. Men ved siden af udgivervirksomheden øvede selskabet en betydelig indsats ved at fremme oprettelsen af lånebogssamlinger, især ved at støtte præster og skolelærere i deres arbejde på dette område¹⁸⁸.

Oplysning, belønning og understøttelse, påvirkning gennem eksempler og mere eller mindre håndfast godsejerstyre var nogle af de midler, hvormed det øvrige samfund søgte at få bondestanden til at bruge bedre driftsmetoder. De tilstande, amtbeskrivelserne skildrer, var resultatet heraf – og af bondestandens egen indsats. Den sidste faktor er kun ensidigt vurderet, når det konstateres, at agerdyrkningen 1840 ikke havde nået det stade, som de oplysende, styrende og hjælpende i ca. 40 år havde tilstræbt. Vurderes resultatet ud fra de vanskeligheder, som skulle overvindes, kunne måske konkluderes: så vidt var man nået kun ca. 40 år efter fællesskabets ophævelse, trods mange forhindringer.

Udskiftningen var langt fra gennemført på én gang. Især hvor den først gennemførtes, blev betingelserne for en planmæssig dyrkning ikke altid de bedste. Kendt er den såkaldte stjerneudskiftning, men også hvor en sådan ikke foretoges, bevirkede bøndernes modvilje mod udflytning ofte, at de, der blev i byen, fik lange, smalle lodder med marker af uhensigtsmæssig figur. I det daglige voldte denne løsning desuden extra besvær med transport til og fra de yderst beliggende marker og med opsætning af hegn på de lange radiale ydersider. Andre steder, især hvor selvejere udskiftede, forårsagede hensynet til god og dårlig jords fordeling halve løsninger, så at hver bonde fik sine marker spredte på 3–5 forskellige steder. På fæstegodset var udskiftningen i reglen bedst, fordi godsejer og godsinspektør afgjorde sagen, og i periodens løb rettedes mange tidligt begåede fejl¹⁸⁹.

Hvor udskiftningen i princippet løstes tilfredsstillende, kom udflytterne til

187 Jf. Amtsbekr. Præstø, s. 27.

188 Hertel I, s. 102 f., 186 ff., 259 ff. og 376 ff.

189 Amtsbekr. Holbæk, s. 8 ff. – Amtsbekr. Sorø, s. 13 ff. – Amtsbekr. Præstø, s. 91 ff. – Bergsøe, s. 173.

at sidde med store problemer. I mange tilfælde havde jorden aldrig modtaget gødning, og et slidsomt arbejde forestod med opbrydning af grønsværen, rydning af krat, stubbe og sten, afvanding m.m., før et nogenlunde regelmæssigt sædskifte kunne komme igang (jf. s. 109). Problemet blev ikke mindre af, at de fleste gårde på udmarkerne tillagdes langt større areal end dem på indmarkerne, for at de kunne få samme hartkorn. Mange udflyttere »bleve totaliter ruinerede« af dette misgreb, hævder en forfatter¹⁹⁰.

Der er tidligere gjort opmærksom på de overvejelser, der måtte gå forud for inddelingen til kobbeldrift, og at ikke alle godsejere tog sig af denne sag på fæstegodset. Det er derfor ikke så mærkeligt, at dyrkningen i starten fik tilfældighedens eller trevangsbrugets præg. Den faglige viden byggede på erfaring, den teoretiske var stort set forbeholdt folk uden for bondestanden, og trods tiltagende oplysning levede mange fordomme videre. Mange bønder mente, sikkert med rette, at de ikke kunne undvære noget af deres græsland, men af samme grund ville de ikke lade en mark ligge hen til brak. Når der brakkedes, var bearbejdningen ofte så nødtørftig, at i det mindste gæssene kunne trives på det spirende ukrudt. De sædskifter med helbrak, som er anført i dette afsnit, må derfor tages med et vist forbehold. Vexeldrift betegnedes »persilledyrkning«, og der var almindelig modvilje mod uvant og besværligt arbejde, som ærtehest og kartoffeloptagning. »Jorden maa have Hvile ligesom Hesten«, var et andet argument mod vexeldriften¹⁹¹. Vejledere og iagttagere klagede over bøndernes stædige vedhængen ved det gamle og harcellerede over »gammel slendrian«, men bag dyrkningsmåderne lå vel oftest en saglig begrundet konservatisme og en forståelig mangel på mod til at kaste sig ud i det nye. Når kobbeldrift etc. var så længe om at vinde indpas, hang det sikkert sammen med uvidenhed om betydningen af en regelmæssig rotation og fastholden ved den gamle regel kun at opløje og beså med byg eller rug, hvad man kunne gøde, uden hensyn til at størrelsen af det dyrkede areal følgelig måtte svinge fra år til år¹⁹².

Den skik fra fællesskabets tid, som længst og mest hårdnakket holdtes i live efter udskiftningen, var opgivelsen af ævret. Når en bonde havde høstet sit korn, nedlagde eller åbnede han gærder og hegn, og kreaturerne fik lov at trave omkring på landsbyens jorder, uanset om naboen havde fået sin høst i hus. Trods gentagne forordninger (1794, 1817) vedvarede denne trafik næsten usvækket hele perioden igennem. »At afskaffe Ævret var det samme som at forbyde Bonden at holde Juleaften hellig med Grød og Fisk og Brændevin«, skriver en forfatter 1822¹⁹³. Foruden den skade, dyrene kunne forvolde på an-

190 Amtsbeskr. Holbæk, s. 11. – Bergsøe II, s. 173. – Krarup, s. 45.

191 Begtrup II, s. 55 f. – J. H. Larsen, Landhusholdningsselsk. Nye Skr. III, 1815, s. 215 f. – Amtsbeskr. Holbæk, s. 41 f. – Rtk. 352.155 (fx. indberetn. fra Giesegård).

192 Jf. Rumar, s. 60 f.

193 Rumar, s. 63.

den mands korn, vanskeliggjorde om ikke umuliggjorde opgivelsen af ævret en mere rationel og intensiv drift. Det gik især ud over foderafgrøderne. Kartoflerne blev rodet op af svinene og kløveren nedtrampet og fortæret af kvæget, men også den nysåede vintersæd gik det ud over. Præster og mere oplyste bønder måtte kæmpe en hård og ofte nytteløs kamp for at værne deres afgrøder. En almindelig begrundelse for nødvendigheden af ævret var, at dyrene ikke kunne ernære sig tilstrækkeligt om efteråret, når de stod tøjret. Argumentet havde særlig vægt for de bønder, der ved udskiftningen kun havde fået lidt eng. Græsning på landsbyens jorder betragtedes som en fællesret, og den, der forsøgte at frede sine marker, satte sig ikke alene uden for »fællesskabet«, men truede de dårligere stilledes existens. Hans gærder blev stjålet, og naboernes dyr sluppet ind på hans marker, »hans Heste kom paa ubegribelige Maader om Natten ind paa andres Lodder; hans Plov fandtes en Morgen sønderskaaret og kastet i en Vanding osv.«¹⁹⁴. Amtsbeskrivelserne melder dog om, at bønderne o. 1840 så småt begyndte at indse nytten af markfred; forrest gik de meget kornproducerende egne som f.eks. Møn, hvor markfred 1840 overholdtes strengt¹⁹⁵.

For en grundig vurdering af den planmæssige dyrknings forudsætninger på fæstegodset måtte en undersøgelse af hoveriet og dets successive afløsning, afskaffelse eller nedsættelse være nødvendig. I almindelighed kan det siges, at det hvilede tungest ved periodens begyndelse, da arbejdsbyrden i forbindelse med grundforbedringer og opdyrkning også var størst. Iøvrigt skal afstås fra en vurdering af dette komplicerede problem og blot nævnes, at hoveriets afskaffelse af flere af ständerforsamlingens medlemmer stilledes som betingelse for at vedtage foreskrivelse af planmæssig drift¹⁹⁶, og erindres om, at grev Holstein indledte sine reformer hermed.

Men også udefra påtvungne omstændigheder kom til at berøre agerbrugets udvikling. Allerede før 1807 havde der været et vist udækket behov for arbejdskraft, ikke mindst vel på grund af reformerne og de gunstige konjunkturer¹⁹⁷. Med krigen 1807–14 blev problemet akut. Bønderkarle, husmænd og daglejere holdtes under våben og mange sjællandske bønder bebyrdedes med pligtkørsel. P. C. Stemmanns indberetninger til Rentekammeret 1811 og 1812 taler levende herom: »Betragter man Agerdyrkningens Tilstand her i Amtet i det Heele, saa har den ei alleene ingen Fremskridt gjort siden Aaret 1807, men er snarere gaaet tilbage.« Det er kun få steder, der er blevet brakket til

194 Amtsbeskr. Præstø, s. 235.

195 Amtsbeskr. Holbæk, s. 129 ff. – Amtsbeskr. Sorø, s. 40 ff. – Amtsbeskr. Præstø, s. 234 ff. – Rtk. 2485.137. Stemmanns indberetn. – Bergsøe II, s. 184. – Rumar (s. 63) har sammenlignet amtsbeskrivelsernes udsagn m. forarb. til frd. 9/7 1817 og pl. 14/7 1837 (Rtk. 2485.42 og 44) og fundet overensstemmelse. – Jordpol. II, s. 21 ff.

196 Stændertid. 1835–36, sp. 2042 ff.

197 Begtrup II, s. 216. – Rtk. 2485.137. Stemmanns indberetn.

vintersæd: »thi Bonden der dog i mange Egne har lært at indsee Brakkens Nytte og havde gjort Begyndelse dermed, har i de senere Aar været nødsaget til, igjen at give slip derpaa, siden i den Tid af Sommeren som fortrinlig til Brakmarkens Behandling bør anvendes, næsten alle Tienstefolk og Dagleiere staae under Vaaben og siden Bonden omhyggelig maa skaane sine, af den megen Kiørsel udmattede Heste, hvis Tab han ikke vilde kunne erstatte.« I høsten og efterårets pløjetid blev manglen på arbejdskraft tildels afhjulpet ved, at en del af mandskabet sendtes hjem på orlov, og bønderne så vidt muligt skånedes for kørsel; men da blev der kun tid til det allernødvendigste. »En Bondelod . . . kan beskæftige 3 til 4 Karle, ja fleere, naar man vil indføre et fuldkomnere Agerbrug . . . (men for nærværende kan ikke tænkes på sligt) da meget faae Bønder have en enkelt dygtig Karl, men i det høieste kun en ung Knøs paa 18 til 20 Aar, eller en formedelst Lægemsbræk, til Krigstienesten uduelig Karl, hvorimod mange Bønder aldeles ingen Hielpere kan faae.« Vintersæden er af samme grund ikke blevet sået i rette tid og den sædvanlige mængde jord er ikke blevet vinterlagt til vårsæd. Om dyrkning af foderurter kan der naturligvis slet ikke være tale. »Den Sinkelse og Standsning, som i denne Henseende, i Særdeleshed med Pligt Kiørslerne forvoldes, er især betydelig, skjønt maaskee ikke noksom erkjendt; thi ingenlunde er det de egentlige saakaldede Friereiser, der efter udtrykkelige Varsler requireres, som medføre nogen sær Byrde for Bonden . . . men det er de idelige Kiørsler med Fourage, med Skattesæd, og frem for alt andet, med Brænde, som trykke Landmanden og formindske Productionen. I de Egne nemlig, hvis Beboere maa fremkiøre Brænde, kan det antages, at hver Beboer, den ene lige imod den anden beregnet, ugentlig er 24 Timer fra sit Hiem med Heste og Vogn«¹⁹⁸.

Det var særdeles velbegrunder, at Landhusholdningsselskabet efter krigen foranledigede, at renterne af en lille del af indtægterne fra brændeoverskudslagerets salg (40.000 af 200.000 rdl.) kom sjællandske agerdyrkere til gode¹⁹⁹.

1818–28 fulgte den store landbrugskrise. Den ansprede mange landbrugsskribenter til agitation for bedre driftsformer, men direkte virkning af krisen på fæstegodsets dyrkningstilstand har ikke kunnet udlæses af det benyttede kildemateriale. Der er dog næppe tvivl om, at de lave kornpriser uden tilsvarende dalende lønninger har betaget mange bønder lyst og evne til uoverskuelige dyrkningseksperimenter – selv om også dyrkningen af handelsplanter blev relativt mere fordelagtig²⁰⁰.

Der er peget på, hvor forbausende hastigt en stor del af bøndergodset blev udskiftet i begyndelsen af perioden. I korthed er skitseret den driftsform, som

198 Rtk. 2485.137.

199 Hertel I, s. 202, og Rtk. 352.155.

200 Falbe Hansen II, s. 21 f. og 37 f.

hovedparten af de tre amters bønder indtil da havde været fortrolig med. Dernæst er gjort rede for de inddelinger og sædskifter, som den teoretiske og vejledende litteratur ønskede indført, og hvorledes de midlertidigt anvendtes på en del af fæstegodset i fællesskabets sidste dage. Den fuldstændige udskiftning rejste det spørgsmålet, om en stramning af fæstelovene eller en total omlægning af landbrugsstrukturen var nødvendig for hurtigt, effektivt og økonomisk sikkert at kunne udnytte de nye driftstekniske muligheder. Det er undersøgt, hvorledes man på nogle godser tog sig af sagen. Som det er vist, nåedes det ønskede resultat kun halvt. Årsagerne var mange. Udskiftningen revolutionerede agerdyrkningens kår, og bonden måtte i nogen grad blive pionér. Udflytning, grundforbedringer og opdyrkning af ukultiverede jorder krævede i sig selv en stor arbejdsindsats. Hertil kom, at bøndernes oplysthed i starten ikke stod mål med den faglige forståelse, som en rationel driftsplan fordrede. Og endelig blev udviklingen i hvert fald i nogle egne sinket af krigen og måske også af landbrugskrisen. Med dennes ophør 1828 indledtes den 50-årige opgangsperiode for landbruget, »kornsalgsperioden«, som også prægedes af bondestandens politiske fremtræden. På stænderforsamlingen i Roskilde 1836 havde dens egne repræsentanter tilkendegivet deres standpunkt til foreskrivelsen af en bestemt dyrkning. Tiden var ved at løbe fra et patriarkalsk godsstyre som grev Holsteins, der havde banet vejen i en opdyrknings- og oplysnings-tid.

BILAG

Bilag A

Uddrag af fæsteprotokol for Giesegård 1816–59, s. 107 ff. Tilsvarende formulering er anvendt i fæstebrevene fra tiden 1. okt. 1827 til 22. dec. 1845.

»Da det saavel til Betyggelse, for hvad Herskabet har hos Fæsteren at for-dre, som til dennes eget Gavn, er nødvendigt, at Gaardens Jorder dyrkes og drives paa en hensigtsmæssigere Maade end paa de fleste Steder hidtil skeet er, saa bliver Fæsteren i denne Henseende foreskrevet følgende almindelige Regler:

a. Indtil Herskabet bliver istand til at lade Jordloden inddele i Skifter, skal [*fæsterens navn*] være pligtig til selv at inddele Agerjorden i 8, 9 eller 10 omtrent lige store paa hinanden følgende Deele, hvortil han kan vente Veiledning enten af Godsforvalteren eller en anden landkyndig Mand, som Herskabet dertil vil formaae. Skifternes Antal, og som en følge deraf, deres Størrelse, beroer i 1ste Omgang paa Quantiteten af den Gjødning, som Fæsteren rimeligvis kan samle. Der kan derfor ikke være noget imod at Fæsteren, naar han til Ex. i det første Aar kun kan gjøde til 4 Tdr. Land, i det andet Aar indtage et Skifte paa 5 Tdr. Land, i det 3. paa 7 Tdr. o.s.f. saafremt han har Gjødning dertil, kuns at det han saaledes indtage, følger umiddelbar i Flugt og Vending (?) med det, han Aaret i Forveien indtog og gjødede.

b. Da man ikke kan tænke sig et vel ordnet Agerbrug, hvor Jorden lider af skadeligt Vand saa skal Fæsterens første Omsorg gaae ud paa at undersøge paa hvilken Maade den eller de nødvendige *Hovedgrøvter* til Vandets Modtagelse og Afledning kan og bør anlægges. Saavidt muligt bør det skee i lige Linier. Paa Arbeidet hermed bør strax lægges Haand og dermed fortfares, indtil det er færdigt.

c. Derefter tages det bestemte Skifte under Behandling i Brak, hvormed forstaaes, at Jorden i det mindste med 3, men i stærk Jord med 4 Pløininger og mellemkommende Harvninger og Tromlen gjøres skiør og renses for skadeligt Ukrud, at Stubbe og Steen oprykkes og bortføres, og at Brakgrøvter, som fører det overflødige Vand fra Ageren til Hovedgrøvten, graves.

d. I saadan velbehandlet og gjødet Jord saaes det 1ste Aar Hvede eller Rug, efter Jordens Beskaffenhed, 2det Aar Bælgsæd, hvor Jorden er stærk, og Kartofler, hvor den er løs, 3^e Aar Byg med paasaet Kløver ikke mindre end 16 Pund, eller Raigræs ikke mindre end 24 Pund paa hver Tønde Land, 4de Aar Kløver til Slet. Hvad der i de følgende Aar skal saaes i Omgangen, beroer paa Skifternes Antal og overlades til Fæsteren selv at bestemme, hvorved dog bemærkes: At han (i) intet Tilfælde maa tage mere end i det høieste 3 langstraaede Afgrøder efter hinanden, uden Mellekomst af Kløver, Bælgsæd eller Kartofler, og at han ifald han finder det forgot, er berettiget til at tage Havre i Grønjord foran Brakland.

Forsømmer Fæsteren at efterkomme, hvad her er foreskrevet om skadeligt Vands Udgravning og Brakmarkens Behandling, maa han taale, at Herskabet lader Arbeidet gjøre med Leiede Folk for hans Regning; og kan eller vil han da ikke betale Bekostningerne, skal han have sin Fæsteret forbrudt.

e. Naar Jordlodden saaledes i første Omgang er behandlet, kan Fæsteren vente, at Herskabet vil samtykke i en mere indbringende Drivtsmaade, ifald han andrager derpaa; og skulle Herskabet ikke bifalde hans Forslag i den Henseende, skal den Drivtsmaade følges, som kyndige Landmænd uden for Bondestanden, efter foregaaende local Undersøgelse, bestemmer som beste.«

Bilag B

Driftsplan fra Lystrup, gengivet efter trykt exemplar, med navnene i parenteserne indføjet i håndskrift. Fæstebreve og Lejekontrakter for Lystrup Gods 1801–1912 (Aastrup By, Kongsted Sogn 1801–1912).

Drivts-Plan

for den til (Lars Andersen) i Fæste overdragne Gaard paa (Lystrup) gods (i Aastrup).

1) Efter Fradrag af Jord til Hauge, deles den tilliggende Agerjord i 12 lige store Lodder, hvoraf Hjemmelodden, som er den Gaarden nærmest beliggende, undtages til særskilt Dyrkning, og de øvrige 11 Lodder blive i Følgeorden at dyrke.

2) Hjemmelodden inddeles i 8 lige store Dele til Drivt saaledes:

1ste Aar Hør paa Grønland gjødet, og derefter omvendt Jord efter een Pløining;

2det Aar Byg, hvortil pløies 3 Gange: den første Gang efter at Hørrer er høstet; Jorden ligger saaledes Vinteren over, harves og 2de Gange pløies i Foraaret, og isaas hvid Kløver;

3die Aar hvid Kløver, som avles til Frøe.

4de Aar reen Brak, hvortil er pløiet een Gang Efteraaret forud, behandles i Aarets Løb med 4 Pløininger og Harvning imellem, gjødes til næstsidste Pløining og ligge uharvet Vinteren over.

5te Aar Hamp, efter en Pløining i Foraaret.

6te Aar Hvede eller Rug, som tidlig i Foraaret eller paa Sneen isaas rød Kløver;

7de Aar rød Kløver til Frøe;

8de Aar Græsning, hvorefter i

9de Aar Hjemmeloddens 1ste Afdeling igjen optages til Hør, og Dyrkningen fortsættes fremdeles som foreskrevet staaer.

3) De øvrige Gaardens 11 Agerlodder dyrkes i følgende Orden:

1ste Aar reen Brak, behandles aldeles som Hjemmeloddens 4de Deel, med Bemærkning, at den halve Lod besaaes med Vintersæd, og kun den anden halve Lod ligger uharvet Vinteren over;

2det Aar Hvede eller Rug i den halve Lod, Byg i den anden halve Lod efter een Pløining i Foraaret og isaas rød Kløver;

3die Aar Byg, efter 3 Pløininger: nemlig i Efteraaret forud, og to i Foraaret i den halve Lod, hvori Aaret forud var Vintersæd; rød Kløver til Slet i den anden halve Lod.

4de Aar Rug, i den halve Lod, efter Byg; Hvede eller Rug i den anden halve Lod.

5te Aar Ærter, Vikker eller Boghvede.

6te Aar Byg, Havre, eller Rug [*rettelse i teksten med håndskrift*].

7de Aar Kartofler, hvortil anvendes al den fra Hørstykket i Hjemmeloddens og Brakjorderne overblevne Gjødning;

8de Aar Byg eller Havre, med isaas hvid Kløver;

9de Aar Græsning;

10de Aar Græsning;

11te Aar Græsning, som i Efteraaret opbrydes; hvorefter i

12de Aar er Brak, ligesom i 1ste Aar, og i

13de Aar besaaes ganske med Byg og isaas Kløver, som i det følgende 14de Aar bruges til Slet, hvorpaa i samme Efteraar, til Høst i 15de Aar, saas Hvede eller Rug og derefter Jorden, som foranført i 5te til 11te Aar, at drive og bruges indtil det 23de Aar, da Drivt og Brug fortsættes fremdeles i samme Orden som de sidst foregaaende 11 Aars Omgang.

4) Til den Udsæd, hvorfor Pløiningernes Antal ikke er bestemt, gives een eller flere Pløininger, efter Jordbundens, den foregaaende Afgrødes og Udsædens Beskaffenhed.

5) Ligesom denne anførte Dyrkningsmaade ufravigelig iagttages med det hvert Aar indtagende Jordsmon, saaledes bliver Dyrkningen af Gaardens allerede optagne Jorder derefter at lempe saameget muligt med Iagttagelse af, at aarlig ei større Jordsmon besaaes, end efter den foreskrevne Plan.

Lystrup d. 27. December 1833.

J. C. Mylius

KILDER OG LITTERATUR

*Utrykte kilder**Rigsarkivet**Rentekammeret*

- Rtk. 2485.21–23 Indberetninger fra lensbesiddere om forbedringer i landvæsenet og nedlagte bøndergårde m.m. 1774–1807.
- Rtk. 2485.111–13 Hoveriefterretninger i h.t. plakat af 24. juni 1791. Holbæk, Sorø og Præstø amter. 1791–95.
- Rtk. 2485.137 Af Møstings, Stemanns og Kaas' papirer vedr. landvæsenet. 1776–ca. 1840.
- Rtk. 352.155 1818 og 1820. Indberetninger om vintersæden, sædarter, foderurter, handelsplanter, vekseldrift og staldfodring if. cirk. af 1. dec. 1810 og 25. okt. 1817.
- Rtk. 352.182 Tabellariske oversigter over høstens udfald og flere agerdyrkingen vedk. genstande. 1819, 21–22, 39.

Højesteret

Højesterets justitiarius' erklæringsprotokol 1810–17.

Privatarkiver

Grev F. A. (d. 1836) og Wilhelmine Holstein-Holsteinborgs arkiv. D. 3. »Kronike over grevskabet Holsteinborg 1826–29« og div. papirer vedr. samme.

*Landsarkivet for Sjælland**Godsarkiver**Holbæk amt*

- Adelersborg Fæsteprot. 1750–1849.
- Aggersvold Fæsteprot. 1832–74. – Fæstebr. og lejekontr. Hjembæk s. ca. 1809–1913.
- Knabstrup Fæsteprot. 1719–1865.
- Løvenborg Fæsteprot. 1807–44. – Fæsteforestill. m. m. 1794–1868.
- Merløsegård Fæsteprot. 1776–1870. – Fæstebr. I 1775–1829, II 1830–78.
- Solbjerggård Fæsteprot. 1766–1816.
- Sæbygård Fæsteprot. 1761–1826.
- Tølløsegård og Søgård Fæsteprot. 1776–1854.
- Vedbygård Fæsteprot. 1787–1896.
- Vognserup Fæsteprot. 1776–1854. – »Protocol o. Wognserup Godsetz nuværende Tilstand« 1776–1803.

Åstrup	Fæsteprot. 1736–1891.
<i>Sorø amt</i>	
Basnæs	Fæsteprot. 1793–1830.
Borreby	Fæsteprot. 1782–1832.
Bregentved	Fæsteprot. 1805–51.
Gerdrup og Lyngbygård	Fæsteprot. 1737–1849.
Giesegård og Ottestrup	Fæsteprot. 1720–1859. – Fæstekonditioner o.l. 1802–85. – Beskr. af landsbyernes fæsteforh., huse m.m. ca. 1825. Prot. o. forbedringer foretaget v. stamhuset . . . 1827–54.
Gunderslevholm Holsteinborg	Fæstebr. og hoveriordning 1795–1820. 1) Prot. indeholdende en i året 1817 foretaget undersøgelsesforretning o. grevskabets fæstebreve. – 2) Conduite-bøger f. industrivæsenet . . . 1812–25. – 3) Drifts- og kulturplaner samt kort o. de forsk. gårdes og byers jorder 1808–66. – 4) Fæstesager 1737–1874. – 5) Div. retssager 1775–79, 1830–45. – 6) Div. ældre sager 1743–1833. – 7) Fæsteprot. 1809–32. – 8) Sager ang. industrivæsenet på grevskabet og sammes regnskaber 1812–25.
Mørup	Fæsteprot. 1712–1824.
Nordruplund	Fæsteprot. 1774–1837.
Ringsted Kloster	Fæsteprot. 1806(1765)–1855. – Fæstebr. og lejekontr. 1787–1919: Tolstrup.
Saltø	Fæsteprot. 1767–1833.
Harrested	Fæsteprot. 1740–1833.
<i>Præstø amt</i>	
Bækkeskov	»A. No. 14. Forskjellige ældre Sager Godset vedkommende« 1773–1905. – Fæsteprot. 1741–1860. – Fæstebr. og lejekontr. 1823–1921.
Gavnø	Fæstebr. f. gårdmand Hans Jensen på Svinø 1836.
Iselingen	Fæsteprot. 1775–1884.
Jomfruens Egede	Fæsteprot. 1779–1862.
Jungshoved	Fæsteprot. 1761–1839.
Liljendal	Fæsteprot. 1774–1878.
Liselund	Fæsteprot. 1776–1858.
Lundbygård	Fæsteprot. 1775–1866.
Lystrup	Fæsteprot. 1780–1858. – Fæstebr. og lejekontr. 1801–1912.
Næsbyholm	Div. fæstesager 1802–23.
Oremandsgård	Fæsteprot. 1796–1868.
Ravnstrup	Fæsteprot. 1806–1897.
Rosendal	Fæstebr., fæsteforestill. og fæstevilkår ca. 1800–25.
Rosenfeldt	Fæsteprot. 1775–1854.
Sparresholm	Fæsteprot. 1781–1920.
Vemmetofte og Højstrup	Fæstebr. og fæsteforestill. 1804–15, 1819.

Trykte kilder og litteratur

(I parentes de i noterne anvendte forkortelser)

- Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende: Bd. 13, O. D. Lütken, Præstø amt, 1839; Bd. 14, P. Duus, Sorø amt, 1840; Bd. 18, Th. Hasle, Holbæk amt, 1844. (Amtsbeskr. Præstø, Sorø, Holbæk).
- Anviisning for Gaardmænd paa Grevskabet Holsteinborg til deres Jorders Inddeling og Dyrkningsmaade. Sorø, 1811.
- G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen, I–II. Kbh. 1803. (Begtrup I–II).
- G. Begtrup: Beskrivelse over Hovedgaardene i Sjælland med deres tilhørende Tien-der og Bøndergods, 1–2. Hefte. Kbh. 1801. (Begtrup: Hovedgaardene).
- A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, II og IV. Kbh. 1847 og 1853. (Bergsøe II, IV).
- C. H. Brasch: Vemmetoftes Historie, I–II. Kbh. 1859–63. (Brasch I–II).
- C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, II. Kbh. 1891. (Christensen (Hørsholm)).
- C. Dalgas: Forsøg til en kort og fattelig Lærebog i Agerbruget til Afbenyttelse for den danske Bonde. Kbh. 1822. 2. af forf. gennemsete udg. Kbh. 1824. (Dalgas).
- Dansk Biografisk Leksikon, I–XXVII (P. Engelstoft (red.)). Kbh. 1933–1944. (DBL).
- Den danske Bondeven. Et Ugeblad til Nytte og Fornøjelse. Udg. af Chr. Ludv. Børresen. 1.–12. årg. Slagelse 1837–48. (9.–12. årg. også m. titlen Ny Rk. 1.–4. årg.). 6 bd. (Den da. Bondeven).
- Den oekonomiske Correspondent. Et Blad til Landboers Nytte. 1.–3. årg. udg. af Begtrup og (F.W.) Trojel og (C.N.) Krarup. Kbh. 1817–19. 4.–5. årg. udg. af Begtrup, 1820–21, 6. årg. 1822. (Den oecon. Correspondent).
- Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs Skrifter, 6–7, og nye saml. 1–4. (Landhusholdningsselsk. Skr.).
- K. Hansen m.fl.: Det danske Landbrugs Historie, I–V. Kbh. 1925 ff. (DLH I–V).
- V. Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. Kbh. 1889. Bd. II. (Falbe Hansen).
- H. Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie, I–II. Kbh. 1920. (Hertel I–II).
- Jens Holmgaard: Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Bol og By 3. Kbh. 1962. (Bol og By 3).
- Fred. Adolf Holstein: Nogle Betragtninger over Landmandens og især Godseierens nærværende Stilling, og Ønsker foranledigede ved samme. 1824. (Holstein: Betragtninger).
- H. J. C. Høegh: Anvisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd og Huusmænd. Kbh. 1795. (Høegh).
- Høieste Rets paadømte Sager fra 1. Nov. 1808 til 1830 og følgende Aar, trykte som Tillæg til den Danske Statsstidende, 1808–1830 ff. (Udg., trykt og forlagt af Brødrene Berling). (Højesterets pådømte sager).
- Hans Jensen: A. G. Moltkes Forbedringer af Agerdyrkingen paa Bregentved. Aarb.

- f. Hist. Samf. f. Sorø Amt, VI, 1917, s. 95 ff. (Hans Jensen: A. G. Moltkes Forbedringer).
- Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919, I–II. Kbh. 1936–45. (Jordpol. I–II).
- Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830–48, I–II. Kbh. 1931–34. (De da. Stænderforsaml. I–II).
- J. C. Jensen: Anvisning til et velindrettet Landbrug for Bondestanden. Kbh. 1842. (J. C. Jensen).
- Peter Jensen: Optegnelser om Snesere Sogn (navnlig i de sidste 2 Aarhundreder). Kbh. 1883. (Peter Jensen).
- Juridisk Tidsskrift. Udg. af A. S. Ørsted. Bd. 1. Kbh. 1820. (Jur. Tidsskr.).
- Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser, samt Kollegialbreve, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende Aktstykker, samlede og udgivne af T. Algreen-Ussing. VII. Deel. 8de Bind 1ste og 2det Hefte. 1820–21. Kbh. 1828. (Algreen-Ussing).
- Kort Veiledning i Agerdyrkningen for Grevskabet Holsteinborgs Bønder. Slagelse 1823. (Kort Veiledning).
- C. Krarup (ed.): Meddelelser om Tjustrup og Haldagerlille Sogne. Fuglebjerg 1942. (Krarup).
- Landoeconomiske Tidender. Udgiven af et Selskab i Sjælland. I–VII. 1815–17. Udg. af Joh. Chr. Drewsen. VIII–IX. 1818–19. Joh. Chr. Drewsen. Sageregister over de 9 Bind af Landoecon. Tid. 1820. (Landoecon. Tid.).
- Axel Linvald: Bistrup. Byens Gods 1661–1931. Kbh. 1932. (Linvald).
- Jac. Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret. 2. omarb. udg. I–II. Kbh. 1813. Tillæg til samme. Kbh. 1829. (Mandix I–II).
- Poul Meyer: Danske Bylag. Kbh. 1949. (Meyer).
- J. V. Neergaard: Statistisk-oekonomisk Beskrivelse over Østerflakkebjerg Herred. Kbh. 1830. (Neergaard).
- Nye Landoeconomiske Tidender. Udg. af Jonas Collin og Joh. Chr. Drewsen. I–V. 1819–23. VI–VII udg. af Jac. Chr. Hald 1828–30. (Nye Landoecon. Tid.).
- Nye Oeconomiske Annaler. Udgivne paa det Classenske Fideicomisses Bekostning af (Oluf) Chr. Olufsen. I–V. Kbh. 1812–20. (Nye Oecon. Ann. I–V).
- Malthe Bruun Nygaard, (Justitsraad og Jordegodseier): Frimodige Ytringer over Danmarks Landboforfatning. Randers 1831. (Bruun Nygaard).
- Nyt juridisk Arkiv. Udg. af A. S. Ørsted, Bd. 17 (1816) og Bd. 25 (1818). (Nyt jur. Arkiv).
- Oeconomiske Annaler. Udg. af (Oluf) Chr. Olufsen. I–II. Kbh. 1797–99. III–IV. Kbh. 1802–04. V–VI. Kbh. 1805 (har også en anden titel). VII–XII. Kbh. 1806–10. (Oecon Anm. I–XII).
- Albert Olsen: Samtidens Syn paa den stavnsbundne Bonde. Scandia, XII. 1939. (Albert Olsen).
- Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750. Kbh. 1962. (Erling Olsen).
- Georg Oppermann: Optegnelser om Aastrup paa Sjælland. Holbæk 1918. Tillæg. Smst. 1928. (Oppermann).
- Johan Paludan: Forsøg til en antiqvarisk, historisk, geographisk og statistisk Beskrivelse over Møen. Udg. posthumt. Kbh. bd. I, 1822, bd. II, 1824. (Paludan I–II).
- Henrik Pedersen: Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17de Aarh. H. T. VIII, 1, 1907, s. 101 ff. (Henrik Pedersen).

- C. F. Petersen: Holsteensk Kobbelbrug og engelsk Vexelbrug. Aarhus 1834. (C. F. Petersen).
- Erling Petersen: Vallensved sogns historie. Holbæk 1954. (Erling Petersen).
- O. F. C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Næstved 1868. (Rasmussen: Gisselfeld).
- Lars Rumar: Jordbrug og brændevinsbrænding 2. Erhvervshistorisk årbog 1967. Meddelelser fra Erhvervsarkivet 18. Århus 1968. (Rumar).
- P. Rützow: Forsøg til at besvare det Spørgsmål: Hvilke ere de vigtigste Midler til at forbedre Bondestandens Tilstand i Danmark? Kbh. 1827. (Rützow).
- Schultz Danmarkshistorie, IV, Kbh. 1942. (Schultz Danm. Hist.).
- J. Sinclair: Agerdyrkningslære. Overs. fra eng. I-II. Kbh. 1820. (Sinclair I-II).
- F. Skrubbeltrang: Den danske Bonde 1788-1938. Kbh. 1938. (Skrubbeltrang: Den da. Bonde).
- F. Skrubbeltrang: Hoveriindberetninger som Kilde til dansk Landbohistorie. Fortid og Nutid, bd. 14. Kbh. 1941, s. 1 ff. (Skrubbeltrang: Hoveriindberetn.).
- Stændertidende for Østifterne 1835-36. (Stændertid.).
- A. Thaer: Grundsætninger for Landoeconomien. Overs. fra tysk af J. C. Drewsen. I-IV. Kbh. 1816-19. (Thaer).
- Tilskueren for Landvæsenet. Udg. af Lago Math. Wedel og P. D. Faber. I-II. Kbh. 1798-99. (Tilskueren f. Landv.).
- J. P. Trap: Danmark, 5. udg., III, 2; III, 3; IV, 1. Kbh. 1954-55. (Trap).
- Ugeblad for den danske Bonde. Redigeret, forlagt og udg. af N. B. Krarup og C. Olsen. 1.-2. årg. 1834/35-1835/36. Randers 3. årg. udg. af samme + C. Gräbert, 1836/37. (Ugeblad f. den da. Bonde).
- J. Wedell-Neergaard (ed.): Svenstrup. Et sjællandsk Gods' Historie. Kbh. 1921. (Wedell-Neergaard).